Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

Солун 1926 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 239 (14961) 1992 чылдың декабрь 11, пятница Солуна ат салган шагы 20.30. Чагыдар өртээ 10-нен. Салар өртээ 1 рубль.

Тыва Республиканың девискээринге күш-ажыл төлевиринге район коэффициентизиниң дугайында

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫН ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

1992 чылдың декабрь 3. № 932. Москва хоорай.

«Тыва Республиканың экономиказын экижидип быжыктырар болгаш социал адырын хөгжүдер талазы-биле соңгаарлатпас хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1992 чылдың сентябрь 2-деги № 1045 Чарлыынга дүүштүр Россия Федерациязының Чазааның доктаадыры болза:

Тыва Республиканың девискээринге күш-ажыл төлевиринге 1,3 хемчээлдиг район коэффициентизин доктаадып киирер, ук коэффициент район коэффициентизин оон улуг хемчээлдиг кылдыр доктааткан будурулгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге хамаарышпас.

Е. ГАЙДАР.

РФ-тиң улус депутаттарының Съездизинде

МОСКВА, декабрь 9. (РосИТА-СЧТА-ның парламент корр.). Россияның Президентизиниң Чазак баштынының эрге-дужаалынга идип үндүргени Егор Гайдар ол эрге-хүлээлгеге ажылдаарыга чогуур саныг бадылаашкынны ап шыдаваан барган. VII Съездиге чажыт бадылаашкынның түнелинде Егор Гайдар дээш 467 улус депутады бадылаан, Чазак Даргазынга соңгударынга эң өөрүш дизе 521 депутат бадылаан турар ужурлуг. Альтернативтиг кандидатура идип үндүрбээн турган чүве болганда Чазак Даргазының дугайында айтырыг ажык боор болган.

Оппозиция бадылаашкынның түнелдерин манаваанда Чазак Даргазының албан-хүлээлгезинге «Российжи чаңгыс эр» деп депутат фракцияларының блогундан бодунуң кандидадын — Воронежтиң машина тудуунуң заводунуң директоры Георгий Костинни адаан. «Хамаатты эвилелдиг» баштынызының бирээзи Николай Травкин премьер-министрге амгы Чазак Даргазының орлакчызы Георгий Хижаны санаалдаан.

Ол хүн депутаттар «Россия Федерациязының Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн дооскан. РФ-тиң Президентизиниң санаалдан киргени үш эдилгени чугаалашкан. Олар Борис Ельциниң хоойлужудулга санаалдан киирер инициативазынга хамаарышкан. Оларны ёзугаар камгалал, айыл чок чорук, иштики херектер база даштыкы херектер министрлерин Чазак Даргазы Дээди Советтиң өөшүүрешкени-биле томуйлаар.

Хүнүүн ийги чартыында «Россияның чаа Конституциязын 1993 чылда улам ыңай ажылдап кылырының дугайында» доктаалды хүлээп алган. Үндезин Хоойлуның сөүглелин ажылдап кылырын Конституция Комиссиязынга, Дээди Советке — документини түүлдер аайы-биле чугаалажып көөрүн келир чылдың февраль-март айларда доозарын дааскан. Чаа Конституцияның алыс түнелдерин сөүглелин 1993 чылда VIII Съездиге чүүлаажып көөрүн төлевилээн.

Кежээки хуралга Делегей херектериниң болгаш даштыкы экономиктиг харылзаалар талазы-биле комитеттиң даргазы Евгений Амбарцумовтуң РФ биле АКШ-тың аразында боо-чепсекти аймыл чок болгаш идегелдиг ол-бо сөөртүрүүн, кадагалаарының база узуткаарының дугайында дугуржулга дугайында дыңнадыын дыңнаан. Ол документини «Российжи чаңгыс эр» деп оппозициялыг блок эрте ажык-чарлыг болдурган, оон кежигүннери Борис Ельцинни «Россияның күрүне эргежыктарын сагыбаан» деп буруудаткан.

* * *

Съездиниң дүүн болган эртенги хуралынга Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин чурттуң чонунга кыйгырыг кылган. Оон сайгарылгазы Съездиге элээн чидиг байдалга эткен. Ол дугайында дыңнадыгларны солунуң дараазында номерлеринге парлаар.

ТӨРЭЭН ДЫЛ БАШКЫЗЫ

ЧУРУКТА: Тандының Бай-Хаак ортумак школазында тыва дыл болгаш литература башкызы Мария Шимитовна Оюнуң кичээлдеринге өөренгичилер улуг сонуургал-биле кээрлер. Эвээш өвес чылдар дургузунда ажылдап келген башкы башкылал ажылынын чаа-чаа арга-хевирлерин шингээдип ап, кичээлдерге ажыглап келгеи. Кичээлдерин амыдырал-биле холбап, тыва дылга үнген чаа номнарны, солун, сеткүүлдерни ажыглап, чогаалдар сайгарылгазын дыка солун эрттирип турар. Оон кичээлдеринге эш-өөрү олуржуп, оон байлак дуржулгазын шингээдип ап турараар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Тыва Республиканың Чазааында

АКЦИОНЕР НИИТИЛЕЛ ТУРГУЗАР

«Тыва контракт» деп дугуржулга кылыр талазы-биле «Республиканың контракт корпорация» акционер нийтилелин тургузар дугайында доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган.

Күрүне хереглелинге бараанларны күрүнеиин салып алырының механизмин тургузар болгаш «Күрүне хереглелдеринге продукцияны база бараанларны чонудун бээрININ дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун боттанзыоарынга байдалдарны хандырар болгаш чамдык будурулгелерге күрүне деткимчелин көргүзер талазы-биле толаргай хемчеглерни Чазак доктаалынын айытхан.

1. «Тыва контракт» деп Тыва Республиканың контракт корпорация» акционерлиг нийтилелин («Тыва контракт» акционерлиг нийтилелди) 1992 чылдың декабрь 1-ден соңгаар тургузуп эгелээн.

Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозунуң администрация черинин бажының, акша-хөөрөнгилерин болгаш өске-даа эт-хөөрөнгизин хатав ёзугаар капитал хөөрөнгө кылдыр «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелге 1992 чылда дамчыдып бээрин доктааткан.

2. «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелин тургузканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозунуң 1993 чылдың январь 1-ден эгелеп дужуулерин Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Дээди Советиниң аразында.

3. «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелин баштаар черинин составын бадылаары-биле Тыва Республиканың Чазаанга киирип келирин «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелге сүмелээн.

4. Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозунуң сан-хөө активтерин «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелге күрүне салыышкынны кылдыр киирип болгу дег аргазының дугайында айтырыгны Тыва Республиканың Садыг болгаш материалдыг курлавырлар министерствозу-биле кады шинтпилээрин. Тыва Республиканың күрүне эт-хөөрөнгизин эргелеп башкаар талазы-биле күрүнүнга даасхан.

5. «Тыва контракт» акционерлиг нийтилелин тургузар талазы-биле организастыг тодаргай хемчеглерин Тыва Республиканың Чазаанын доктаалында айытхан.

Чазактың контроль эргелелинде

САГЫЛГА-ЧУРУМНУ БЫЖЫГЛААР

Тыва Республиканың Чазааның болгаш Президент администрациязының контроль эргелелинин коллегиязының хуралынга «Республиканың будурулге, албан черлеринге, организацияларга күш-ажылдың чурумун күштелирер дугайында» 1992 чылдың июль 16-да Тыва Республиканың Чазаанын доктаалының күүселдезинин талазы-биле Тудуг, архитектура болгаш чурталга-коммунал ажыл-агый министерствозунуң «Дуза» күрүне фирмазының ап чорудуп турар хемчеглерин чугаалажып көрген.

Хуралга иеткелди тудуг, архитектура болгаш чурталга-коммунал ажыл-агыйының министринин орлакчызы В. Н. Козин, эдеринчи иеткелди контроль эргелелинин кол специализи М. С. Ооржак олар кылганнар.

Күш-ажылдың сагылга-чурумун күштелирер талазы-биле «Дуза» фирманың коллективтери эвээш өвес хемчеглерни ап келгеннер. Салыг, эмнелге дуазының хандырылгазы элээн экижээн, ажылчыннарга чурталга бажыннары туттунуп, уруглар саттарының хандырылгазы чүгээртеп, дузалал ажыл-агыйлар организастаттынып турар. Бо бүгү база өске-даа хемчеглер күш-ажылдың сагылга-чурумун быжыктырарынга, күш-ажылдың будурукчуларын бедидеринге деткимчени берин турар.

Коллегияның хуралынга санал бергеннер фирмада четпестерни айыдканнар. Чазак черинин чугула доктаалын коллективтерге чедир танылыгла кылбайн, тодаргай хемчеглер албазының хараазы-биле фирмада кадрларны солчур чоруу көөдеп, аныяк специалистерни белеткеп, өөредир ажыл сулараан. Күш-ажылдың чурумун үрээр, ажылга үнмес, харын мырыңай ажыл үезинде арагалаар чоруктардан чарылбаан.

Чаагайжыдылга комбинады сөөлгү үеде хоорай чаагайжыдылгазының ажылын сулаадып, ногаан үүш олуртулгазын, кудумчуларга септелге ажылының талазы-биле хемчег албайн келген, орүктар септелгези кышкы үеже узамдыккан.

Чоннуң негеддези-биле сут дамчыдылгазының, канализациялэрнин септелгези үр саадашкыныг күүсеттинин, чурталга бажыннарының кышка удур септелгези багай чоруттунгулаан. Хөй бажыннарның подъездилериниң санитар байдалы багай, бажын өртээ дээш өреглиглер-биле ажыл сула чоруттунуп, амдыгаа дээр ээ чок бажыннар үчүлү дургустунмаан. «Кызыл» гостиницазының, чугунар, чунар черлер комбинадының ажылының талазы-биле хомудалдар үргүлчүлевишаан.

Чурталга-коммунал ажыл-агыйында өске-даа алдынмайн турар хемчеглерни чугаалажып көргеш, Чазактың контроль эргелелинин коллегиязы күрүнеиин «Дуза» фирмазының удуртулгазындан хуралга берген шүүмчүлелдерни дарый эдип ажылдаарын шыңгыызы-биле негеп, од талазы-биле ап чорудар хемчеглерни кылып, күш-ажылдың сагылга-чурумун күштелирер ажылдарның дээштинин чедип зарын негээн.

Натий-оол КАРА-ООЛ.

ЧЕР РЕФОРМАЗЫ: оон айтырыглары

ХАМААРЫЛГА ӨСКЕРЛИР УЖУРЛУГ

Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитетке чер реформазынга хамаарыштыр чугаа болган. Анаа ол комитеттиң ажылдакчылары — специалистерден ангыда, чамдык районнарның арат болгаш тараачын ажыл-агыйларының ассоциацияларының даргалары, солуннар ажылдакчылары киришкен. «Төгерик столду» Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң талазы-биле комитеттиң даргазы А. Т. Сотна ажыткаш, чер реформазы-биле холбаштыр тайылбыр киирилде түүлүү-биле чугааны эгелээн.

Тыва Республика чер, оон ажыглалының талазы-биле боду хоойлуларлыг. Тыва Республиканың «Чер реформазының дугайында» хоойлузу 1991 чылдың апрель айда хүлээп алдынган. Чер реформазын ийи үе-чадалыг кылдыр боттандырар. Бирги үе-чадада чер хуваалдазын чорудар эргени улус депутаттарының чер-чер Советтеринге быжыглаар ажылдар чоруттунган. Амгы үеде ийиги үе-чада чоруп турар. Ол чүүл-биле тайылбырлаттынарыл? Улус депутаттарының чер-чер Советтери, Чер реформазының талазы-биле күрүне комитетиниң органнары черни хамаатыларга, будурулгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга хоойлу негелделерин ёзугаар арендага бээрин, бижыглаарын, дамчыдып бээрин чорудуп турар. Оон-биле кады черниң ажыктыг, шын ажыглалынче кичээнгей, ол дээш негелде база улгаткан дээрзи нинти тайылбырдан кончуг өскүзүү-биле өлереп чыдар. Чүге дизе амгы байдалдарга, негелделерге чедир кижилер чер, чул ол чүвени, оон ажыглалын шоолуг-ла чедир билбес турганы, шынап-ла, чажыт өвес болгай. Чер ажыглалы дээш үндүрүг, оон хемчээли кижилерни элээн бодандырыпкан, кичээвдире бергени чугаажок, кол-ла чүве — черниң ээзи деп билиишкинни, сагыш-сеткилди оттурганы боон турар. Ол дугайын чугаалап тура, А. Т. Сотна черниң ажыглалы-биле холбашкан айтырыгже кичээнгейни чижектерге даянып тура угландырган. Ол, шынап-ла, бодандырып келир. Тыва Республиканың «Чер дээш төлевир дугайында» хоойлузунга дүүштүр черниң ажыглалы төлевир өртектиг деп чүве ол. Оны ажыглап турар кижилер төлевирин хевирлери — чер үндүрүү, аренда төлевири дээрзин билир болгай. Бо таварылгада ынчалгаш черниң чөп, ажыктыг ажыглалынын, камгалалынын дугайында айтырыг чайгаар тургустунуп келир, харыысалга дугайы. Ынчап келирге, чоннуң кол байлаа — черге хамаарылга үндезинин-биле өскерлир ужурлуг дээрзинче. Алан-оол Тулушевич кичээнгейни чугаазынга чаңгыс өвес удаа угландырганы таварылга өвес. Ажыл-агыйларга чугулалап көөр айтырыгларның бирээзи ол апаар-дыр. Черни чедир ажыглавайн турарының чамдык чижектерин чугаалап тура, ол Өвүр районда Солчурну, Кызыл районда «Шамбалыг» совхозту адап, Улуг-Хемде Арыг-Үзүүнде чурттакчы чонга сиген кезер чер кылдыр алган черни чедир ажыглавайн турарын дыңнатты. Шак мындыг байдал өске-даа черлерде, чижээ, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарда бар боон турар.

Бо хүннерде 775 арат болгаш тараачын ажыл-агый тургустунган, оларга 95894 га черни үндүрүп берген. Коллективтиг сад ажылдыглар 770 га черлиг, ол өг-бүлелериниң саны — 8322, Коллективтиг огород тарыыр кылдыр эртип турар чылда 1652 га черни берген, чер участокторын 33040 өг-бүлелерге үндүрүп берген боон турар, а хууда чурталга шелүүнүң тудуу дээш 98 кижиге 6.4 га черни ангылаан.

Чер реформазы-биле холбашкан айтырыг, шынап-ла, ханы болгаш хөй талалыг деп чүвени моон түнкел болур. Ындыг байдал бо чугаа үезинде базалдерел турган, айтырыглар ону хереченнээн. Чугаага киришкен журналистерниң айтырыгларындан алырга, кижилерни үндүрүг айтырыы, черни садар-сатпазының дугайы, чер чедир ажыглаттынмайн турар таварылгада, хамаарылга кандыг боорул дээн чижектиг болгаш өскеда чүүлдер сонуургадын торары илдеп. Хоойлулар бардаа болза, чедир тайылбырлаар айтырыглар хөй болуру чугаажок, ол талазы-биле тускай эртемниглериниң чедиптир тайылбыры черле эргежок чугула боон турар.

Бо чугаага журналистерни киириштиргени кижи бодаарга таварылга өвес, республика ужур-дузалыг чугула бо айтырыгны парлалгага чыыдары, чер реформазының боттаныр турар байдалын чонга чедирер, тайылбырлаары, шынап-ла, чугула. Ынчангаш специалистер-биле харылзажып, кады ажылдаарынга, оларның күүлдерин, тайылбырларын, сүмелерин чонга чедиреринге бистиң солун белеп. Чүге дизе ол чонга, ылаңгыя көдээниң ажылчыларынга эргежок чугула айтырыг-дыр. Оон-биле кады сөс алганнар арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга черни колдуунда-ла совхозтарның дүүжүт бербес черлериндеи берип турары-биле чөпшээрешпейн турарын база чугаалап турдулар. Эки черлерден берзе, ону кым, кайы чер баш миннип турарыл дээн айтырыг тургустунуп турду. Ынчап келирге, чер талазы-биле айтырыглар нинтизи-биле ээвээш өвес-тир.

Вера КУУЛАР.

Медээлер

ТЫВАНЫҢ ААЛЧЫЛАРЫ

Бо хүннерде бистиң республикада Сибириниң төп шериг округундан генерал-майор Василий Николаевич Петровка удурткан бөлүк аалдап келген.

Оон соруглазы республиканың шериг комиссариадынын ажылын хынап, күскү шериг келдириишкинин хэйгаараары. Декабрь 9-тун хүнүнде ол бөлүк республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейин сонуургап чораан. Анаа олар Далай-Ламаның дугайында делгелге залып, тыва чонуун өскүн амыдыралының культуразын, Ада-чурттуң, Улуг дайынының киржикчилеринге турасказтаан делгелге залып, тыва ус-шеверлериниң ажылдарын оиза сонуургаанар. Тыва дээрге ан-меннег, байлак, чазык-чаагай чонуут чурт-тур деп магадаанар.

Батый КЕНЕШ.

БЕДИК ҮНЕЛЕЛ

Диригамыттаннар, куштар, сөөгаардар болгаш балыкбайлы дүрүлериниң аймы-биле бистин республиканың найысыалы Кызыл хоорайда Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи чуртта эң дээре даа музейлериниң санында киирип турар.

Ол дээрге ыда дыка хөй чылдар дургузунда ажылдап келген мастер-таксидермист Иван Матвеевич Путинцевтиң ачызы-дыр. Бойдуска, диригамыттарга чаяк ол бичиизиндеи-ле диригамыттаннар дуулдерин кереп кылырын дамчыдып сонуургаар чораан. Ынчангаш анаа коорту өөренип, чуртуун бир эң шыырак таксидермистеринин санына кирген. Иван Матвеевичниң кылгаан, диригамыттаннар дуулдерин кереп кылыр, ажылчыннарга, телеграф дамчыдыр, кеску черлерге эрге-шинаалыг чеченнерге даалыг эрге-удаа тевелеп боп келген.

Бастыг мастерниң ажыг-ижин, республиканың өскүн тенээге кирген ус-шеверлерин белин-биле үеде-ниргеп, «Тыва Республиканың чурттуунуң алдарлыг ажылчызы» деп хүндүлүг аттыг поокта чаа тывыскан. И. М. Путинцевке ол бедик аттыг тыныгыны байырлыг бөлүмдү декабрь 9-тө Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге болган.

Бистиң корр.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының бирги секретары турган Валентин Купцов «Россияның коммунистери» деп парламент бөлүү-биле кады Россияның улус депутаттарының VII Съездизинин парлалга төвүнге парлалга конференциязын эрттирген. «СЭКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының хөрээниң» талазы-биле шинтпирни Россия Федерациязының Конституция суду хүлээп алган сөөлүнде Россияның Компартиязын катап тургузар талазы-биле белеткелди Россияның коммунистери эгелей берген деп, ол дыңнаткан.

Бо чылдың ноябрь төнчүзүнде оргкомитетти тургускан. Оон соруглазы — Россияның Компартиязының ийги съездизин белеткээри. Съездини келир чылдың февральда чыылдырар магатчок. РСФСР-ниң Компартиязының ТК-зының кежигүннери болуп турган кижилер-биле кады оргкомитеттиң составынга СЭКП-ниң баазазынга тургустунган чамдык партияларның төлөөлекчилери киргеи. Оларның аразында — Ажылчы чонуун социалистиг партиязының, Коммунистер эвилелинин, Коммунистиг партиялардың Россия партиязының төлөөлекчилери бар. Россияның Коммунистиг ажылчын партиязы боду тускайлаан болур дугайында шинтпирни хүлээп алган. Коммунистиг угланышкын-биле тургустунган партияларның бөдүүн кежигүнери Россияның Коммунистиг партиязын катап тургузарын чайлаш чоқ күзээр деп В. Купцов бодунуң хууда бодалын илергейлээн.

Партия эге организациялары ажылдап болурунуң аргазын Конституция судунуң шинтпири быжыглаан деп Валентин Купцов медеглээн. Партия эге организациялары коммунистерниң үчедун ам тургузуп эгелээн. Учетка коммунистерни киирериниң чуруму нарын эвес: партиледин көргүскеиин болгаш учетка турар дугайында коммунистиң күзелин барымдаалап, ону бүрүткел журналына киир бижиир. Кежигүн дядывырының дугайында айтырыгны партия эге организациялары боттары шинтпирлээр. Катап бүрүткээшкиниң съезд сөөлүнде кылыр.

Партия өөчүзүнүң дугайында айтырыгга В. Купцов база доктаагаан. СЭКП өөчүзүнүң 93 хуузу партияныы, а 7 хуузу — күрүеиин кылдыр саналаан турун болур деп, ол чугаалаан. Ынчалзажок партия өөчүзүнүн дугайында айтырыгны бирги чергеиин кылдыр санаан турарын Валентин Купцов медеглээн. Россияның моон мурнунда турган Компартиязының кежигүннериниң 15-20 хире хуузу катап тургустунар партияның хүрээлениге кирер дээрзинге ол идегеп турар. Ынчангаш Россияның катап тургустунар Компартиязының кежигүннериниң саны чартык миллиондан эвээш эвес болур.

ЧАГЫДЫЛГА-93

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

«Шын» на газету (индекс издания)

комплектов Количество

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда

(почтовый индекс) адрес

Кому

(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

Индекс	подписка / переадресовка	руб. / руб.	коп. / коп.	Количество комплектов

1 в место литер

на газету

«Шын»

(индекс издания)

на 1993 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда

(почтовый индекс) (адрес)

Кому

(фамилия, инициалы)

РЕСПУБЛИКА ТАРААА-БИЛЕ БОДУН ХАНДЫРЫП ШЫДААР БЕ?

Садыг-саарылга үезинде, өртектер улгатканда, азы тодаргайлаарга, кандыг-бир бараан херек апарганда, ону алырда ыяап-ла садыызы херек апарган үеде, Саян ындындан — кайы-бээртен улуг өртектиг тараа садып ап, ону Абакандан, Минусинскиден сөөртүп чадап турарының орнунга тараа-биле бодувусту боттарывыс черле хандырар аргавыс шуут чок улус бис бе деп айтырыг ам-на чидии-биле тургустунуп келди.

Бо дугайын хамыктың мурнунда кым бодаарыл, ону санап, түүнеп турар чаңгыс-даа кижи бистин республикада чок чүве бе? Агрономнар-ла хөй-дүр. Оон аңгыда бо дугайын колхоз, совхозтарның удуртукчулары, Чазактың харыысалгалыг ажылдакчылары база бодап-ла тургу дег аа. Бот-башкарныр, бот-хандыртычар болганда, моон соңгаар база-ла үстүкү органнар чүү-ле дээр ирги деп, аксывыс ажып алган, айтыышкын, дужаал манап олурар бис бе, азы боттарывыс ам хөделип кириптер бис бе? Чаагай дүжүт алырының чижектери бисте чок чүве бе, кай? Аваа даянып, оон үлегерлеп тургаш, ниити республикага дүжүтту черле белгидип, тараа-биле республика бодун хандыртынар аргазы чок бе?

Шынап-ла, амгы үеде чүгле агроном азы өске-даа мергежилдиг кижизинге кандыг-кандыг айтырыглар башты өөрүмнеп келбес дээр силер. Сүмележип, дугуржуп, оон бир хемчегден алыылынарам.

Бо чугааны эгелээн-биле бистер Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый министерстводунуң чеп ажылының талазы-биле килдис эргелекчизи Т. Т. Монгушту чалаывыс.

— Темир-оол Тыппынаарович, агроном кижи болгай силер. Үр үенин дургузунда совхозтарга, районга база республикага-даа ажылдап келдиңер. Чер ажылының талазы-биле көрбээнниер чок болгай. Амгы үеде Тываның чер ажылын харыылап олурар кол кижилериниң— специалистериниң бирээзи-дир силер. Бөштай-ла республикада чер ажылының ниити байдалын дорнулап таныштырып көрүңиңрем.

— Силер харын аажок-ла шын айтырыгны көдүрүп келдиңер. Шынап-ла, бо үеде ам кижи бүрүзү тараа-хлеб дугайын-на бодаар апарган диз, частырыг чок. Чаа чылдың эгелеп, хлеб өртээ шуут талыйын баар, амгызы ышкаш, ону чайгыс аай доктаадыр аргавыс чок апаар, сула сыйтар деп турар. Мынчап өөрге, эң ылангыя тараалганны Саян артындан сөөртүп ап турар улуска, бистерге, ажок берге апаары чүл. Мынчан өөрде, ам канчарыл, ынчаш?

Бо хүнде алыр болза, Тываның ниити тарылга шөлү 422 муң, оон иштинде суггаттыг шөлдер 42 муң гектар. Тарып турар шөлдеривистиң ынары кандыг деп бодаар силер? Курган шөлдериниң 200 муң гектарында ирини чеже чүгле 2 хуу боор турар, а Таңды, Барыын-Хемчик, Кызыл, Эрзин, Сут-Хөл, Тес-Хем районнарда тарылга шөлүнүң 90-99 хуузунда ыңдыг чемиш чок, ынчангаш сарны ажыглаар аргазы чок боор турар. Бо дугайын хандыр бодап көрээлиңер. Өскээр чугаалаарга, элезиниг шөлдер апарган. Айыыл-халап болган!

Чугаалап, ону-мону кылыр-дыр деп доктаал-шинтпир үнгүрүп турда, амыр-ла бис. 1978 чылга чедир Тывага суггаттыг 66 муң гектар шөл турган. Оон бээр 24 муң гага ышыг шөлдер кызырылгандыр. Чүге ынчан барганы ол? Тывада өл-шык четчип турар тарганы ол бе? Чок. Харын шуут — кандаашкын бистиң алдуу-ле. Оон кадында Суг ажыл-агый болгаш мелиорация министерстводу-ну ажылдап турар. Сускай тестиг. Амгы суггаттыг шөлдеривисте 84 бага бар, оон иштинде инженер системалыы-ны. Дыка эки көргүзүлүг ынчажыл.

Мени дуурелип турар бир ол айтырыг — ийин аптаратурганывыс күр болгаш курукан черлер хатка үрелип, үнүш-дүжүт бээри кудулаан. Ынчангаш 1968-1992 чылдарда азы 24 чыл дургузунда каттышкаш чүгле 750 муң тонна тарааны күрүне шыгжамырынга урган бис. Сөөлгү 5-6 чылда күрүнеге тараа дужаар деп чугаа шуут дынналбастады ышкажыл. Үстүнде адаан чылдарымдан чүгле 1972 чылда 133 муң тонна тарааны дужааган бис. 1972 чылдан бээр хөрзүнү хаттан камгалаар чүве дээш, Тывага таарышпас аргаларны ажыглаан, оон огулуг түүнел үнмээн. Хөй-ле артык чарыгдалдыг болган бис.

— Хараадаңчыг-ла-дыр ийин харын. Кандыг тарааны канчаар тарыырын, черни канчаарын улус боттары баш билбес боорга ындыг-дыр ол. Темир-оол Тыппынаарович, амна дорт айтыыывысче киріптээлиңер: Тыва Республика бодунун чонун далган-тараа-биле хандырарының кандыг аргалары барыл бо?

— Маңаа мээн харыым чаңгыс: ындыг арга бисте бүрүн бар. Республиканың чурттакчы чону 307 муң болгай. Норма ёзугаар бир кижиге-ле чылда 150 ыг далган херек. Ынчан өөрде республикага чылда хлеб быжырарынга 45 муң тоннадан аппас тараа херектиг. Ону өстүрүп ап болур 160 муң гектар кара көдүнүнүг (суггат чок-даа болза) база суггаттыг 40 муң гектар шөлүвүс бар. Ол шөлдерден чылдын-на бир гектарга 10 ц дүжүттү алыр болзувусса, 90 муң тонна кызыл-тасты ажаап ап болур бис. Ынчаарга ындыг бир эки үүл бар бо: бистиң кызыл-тазыыстың шынары эки, агаар аяс турар, хүниээрек, ындыг болганда кызыл-тастың клейковиназы (чемиштиг шынары) 32-40 хуу чедип турар. Клейковина 18 хуудан эвээжээрге, ындыг далганда хлеб быжырар арга чок болур.

Мындыг турбуже Тываның ажыл-агыйлары сөөлгү 5 чыл дургузунда Саян артындан чылдын-на 8-9 муң тонна үрезин тарааны база далган дээрбелээр дээш 30 муң тонна кызыл-тасты сөөртүп ап-турар.

Кызыл-тастан ангыда, чингетарааны, кырлыг-караны республикага четчир кылдыр тарып өстүргеш, ону ажаап алырының аргалары бүрүн бар.

— Оо, солун-дур. Мен бодум хүүмда Тывага кырлыг-кара дугайында черле огулуг сан-медээ дыннаваан мен. А хөй-ле улус база ындыг боор.

— Ийе, ындыг чүве бо. Бо ажыктыг культураны «Саян», «Баян-Хем», «Ленинчи орух», «Күш-ажылдың хостуу» совхозтар тарып өстүрүп турар. Оон ортумак дүжүү 1 гектардан 15 ц. Кырлыг-караны моон соңгаар чамдык ажылагыйлар бөгө тарып эгелээр деп турар ийин.

— Ол эки-дир харын. Дүжүүга-баштыкта бар-дыр. Ам бистиң сонуургап турар бир айтыырывыс — бо чылдың түүнелери.

— Бо чылын республика 129 муң гектарга тараа культураларын тараан. Бир гектардан 7 ц дүжүттү алган. Республика күрүнеге 5,0 муң тоннаны дужааган. Тус-тус ажыл-агыйларны алырга, «Революцияның чалбыыжы» совхоз 1 гадан 23,7 центнерни ажаап алды. Бо дээрге дыка эки дүжүт-тур. Чери эки дээрзи билдингир, ынчалза-даа кол-ла чылдагааны — механизаторларның харыысалгалыы, чер ажылының культуразы бедик, мурнакчы аргаларны ажыглап турарында. Ол ышкаш «Кызыл-Даг», «Бүрен», «Кызыл тараачын», «Чыргакы», «Мурнакчы», «Алдан-Маадыр» — бо ажыл-агыйлар 11-15 центнерни ажаап алганнар. А эң кудуку дүжүттү — 1,7-5,2 центнерни «Шамбалыг», «Көк-Тей», «Шанган», «Межегей» алгылаан. Бо ажыл-агыйларның девискээринге улуг кандаашкын болганы билдинги.

Тараачын ажыл-агыйларны адаарга, Каа-Хемдеп Койгунмай, Пироғов, Сут-Хөлдеп Монгуш Чамбал, Ондар Мениг-оол, Чөөн-Хемчиктен Сыын-оол Донгак олар 1 гектарга оныаштыр 15-19 ц дүжүттү өстүргеннер.

Бистиң республиканың кайы-даа зоназында чер ажылынан чаагай дүжүттү алырының фактылары, дуржулгалары бар. Кол-ла чүве тараачының бодунда чүве-дир ийин, кызымак болза-ла үнүш-дүжүт эдбек-ле болур.

— Ындыг харын. Темир-оол Тыппынаарович, ам шаг-ye ажок берге. Техника ол кел-бестээн, бээр-даа болза өртекчиези ажок улгаткан, а бистиң ажыл-агыйларывыстың карманнары куруглаан. Ам черле канчаарыл?

— Шын харын, мындыг айтырыгны шинтпирлевес болза амыдыраары бергедээн. Ажыл-биле чугаалаарга ындыг чүве бо. Тарыыр культураларның структуразын эде көрүп эгелей берген бис. Сан сүргеи хереэ чок. Чижээ, кызыл-тастың шөлүн республикага 94 муң арбайнынын — 28, сула, көк-тараанының 37 муң, чингетараа биле кырлыг-караның— катай 2 муң гектардан өстүрбес сорулганы саңган бис. Мынчан өөрге, амгы үеде республикада тараа культураларының шөлүн кызырар аппар-дыр.

Дээрден маанай манап, аксын ажыдын алгаш, курган черге хөй тараа тарыырга, чамдык чылларда шуут холдаян каар-дыр. Чижээ, бо чылын «Хайыракан» (Чөөн-Хемчикте) ынчалды. 1400 гектарга тараан, оон чаңгыс кг дүжүт-даа албаан. А ол дээш чеже чарыгдалды үндүрген деп бодаар силер. Эвээш хемчээлдиг черге тараа тарыыр, ону эки болбазыыдыр, чемишчидер. Оон аңгыда хөй черге тарып алгаш, тавычалап, оон катап бастырып, кайы хире чарыгдал болгаш үе чидирер ийик бис?

Чөөн-Хемчикте «Большевик» совхозтуң бир звенозу 100 гектарга кызыл-тас тараан, оон 1 гектарынлан 30 ажыг ц дүжүттү өстүрүп ажаап алган, а дараазында чылын ол шөлдү 200 гектар ажыыптарга, дүжүт дыка эвээжээн. Чүге дизе звено ол черни бок үүштерден арыгдап шыдаваан, чемишчидилгеге база эвээш болган, өскээр чугаалаарга, хөй шөлге күш четпей барган. Бо чүүн чугаалап турар-дыр? Шөлдүң хөй хемчээлин эвес, а оон шынарынче кол кичээнгей салыр ужурлуг.

Оон аңгыда, чайгы чер аңдарар чорукту шуут эде көөр. Ол ажык чок дээрзин девин үстүнде айыттым. Чер реформазының негелделерин ёзугаар тарылга шөлүн хынап көөр, ажыглаттынмас шөлдерни, ховуларны ам моон соңгаар чарган херээ шуут чок. Ол ышкаш үрезинин кажан, кайы хирени чажарын ажыл-агыйлар боттары эде көөр, боттары баш билир. Тараа культураларын 1 гектардан 10 центнерни алыр болзувусса, чүгле ынчан ажыктыг боор болур. Ону кажан кезээде бодаар, барымдаалаар ужурлуг бис.

Ажыл-агыйжы эвес чорукту бүрүү-биле соксадыр. Бистиң кайы-даа районда малга тараа, сигенни чаза бастырар, чидиртпр чорук кайы хире хөлүл? Шуут ат болган айтырыг бо-дур. Ам харын Тыва Республиканың Дээди Соведи тарылганы малга чаза бастырганы, чидиртпкени дээш харыысалга оныар тускай доктаалды ажылдап кылып турары эки-дир. Оон башка берге айтырыг бо. Чамдык улус малын оңткарарыбиле тараа, сигеп шөлүнде дес кажаалларны өжегээр ажыдып каар таварылгалар бар болдур ийин.

Бир кол даянар үүлүвүс болза мурнакчы дуржулга. Мында үүлер барыл? Эки көргүзүлүг ажыл-агыйларны үстүнде ададым. Оон ынай тараа культураларының сорттарын шенээр участоктар бисте бар. Турында ындыг участок бо чылын «Кызыл тараачын» совхозтан чер хөлезилеп алгаш, оон 600 тонна эки шынарлыг үрезинки өстүрдү. Ону агроном Н. П. Минеева 20 ажыг чыл удуртуп келген. Чөөн-Хемчикте, Бай-Хаакта ындыг участоктарның түнпеллери багай эвес. А мал чеми культураларны дээр болза, Чаа-Хөлде Михаил Сержит-оолдуң звенозу бар, Ак-Туруг бетинде улуг орук кыдыында ховуда чылдын-на хөй сараат турарын өткен-дүшкен улус билир. Ол болза оон удуртканы звенонуу-дур. Кандыг-даа каан-халының турда ол коллектив меледен чаагай дүжүттү ап келген.

Бисте кызыл-тастың хынаттыгран, бадыктаттынган «Саратов-29», «Скала» бөгө «Лютеценс-25» дээр эки үрезиннери бар. Болардан ортумза-биле 17 ц дүжүттү ап тур бис. А хөй чылдыг сиген-медени сөөлгү 20-30 чылдар дургузунда ортумаа-биле республика 22 центнерни ажаап ап келди.

Ажыл-агыйжы болур дээнимниң бир утказы үүл дээрге, чарыгдалдарны эвээжедири. Хөй черге тараа тарып алгаш, ону болбазыралырынга, күзүн баштай тарааны тавычалай кескеш, оон бастырарынга чеже хире чарыгдал үндүрүп турар-дыр бис. А тарылга шөлүн кызырарга, дүжүттү дорт ажаар арга тургустунуп келир. Бир гектарны чарарынга чүгле солярка бензин 11 кг херек. Бир килограммның өртээ 20 руб. (амгы өртек-биле, а моон соңгаар улам өзер апаар). Ынчап өөрде 1 гектарны чарарынга, оон ук шөлдү болбаазырадырынга, күзүн баштай тарааны тавычалаарынга, оон бастырарынга — чүгле 1 гектарга солярка-га 44 рубльди чарыгдаар апаар. А чайын ол черни аңдарып алырга, оон-даа көвүдээр. Ынчангаш бо бүгү үүлдерни санап көөр ужурлуг.

Ам келир чылын Эрзин, Өвүр районнарның ажыл-агыйлары чүгле каражалыг болуруп барымдаалаваш, тараа тарыырын шуут соксадыр деп шинтпирлээн. Бодум хуумда ындыг үүлдү деткиир мен. Чеже-ле, шынап-ла, артык чарыгдал үндүрер боор. Оон орнунга хөй чылдыг сигенден тараа алзынар. База бир чаа үүл — малга чаңгыс чылдыг сигеп тарыырын чоорту шуут кызырар. База дыкала шүүттүг болгаш орулгазы эвээш ажыл ол. Сула тарыырының орнунга меде тарып алырга кайы хире ажыктыгыл дээрзин чер ажылдыглар билир, көрген.

Шак мындыг-мындыг практиктиг хемчеглерни алыр дел бодап турар улус-тур бис. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Тыва болун болу тараа-хлеб-биле бүрүн хандырып шыдаар арга-лыг. Чүгле ажылдаар-ла, ажылдаар. Эки үүлдү өөренип көрүп алыр, оон бодунга ажыглаар херек. Че, район бүрүзүнде мурнакчы тараажылар бар-дыр, эң ылангыя тараалар. Олар канчап бедик дүжүт ап турарыл, оон чылдагааны чүдел? Күскү сезон үезинде семинардан организастаза, чок болза, ол фалыпчылар ажылдап турда-даа, барып дуржулгазын көрзе. Ында берге чүве чок, болунуң азы кожазында районда болганда, хөй чарыгдал, шүүдел-даа үнмес ужурлуг. Өттүнүүчел өөренинчел деп чүве бар болгай.

Чер ажылынга ёзулуг эргилдени организастап шыдаар агрономнар бисте эвээш эвес. Оларны база адап каары артык эвес деп бодай-дыр мен. Ындыглар болза Сут-Хөлде Монгуш Дукур-оол, Ооржак Чүчүп, Таңдыда А. Зайцев, Ю. Злыгостев, В. Винников, Бии-Хемде В. Иконников, Чөөн-Хемчикте Борис Куулар, Барыын-Хемчикте Сарыглар Мөнгүн-оол, Каа-Хемде Л. Никитина, Улуг-Хемде Сотна Суге-Маадыр болгаш өскелердеа.

— Темир-оол Тыппынаарович, беседа дээш четтирдивис. Бистиң бо чугаавыс-биле номчукчулар, эң ылангыя агрономнар, колхоз, совхозтарның удуртукчулары таныжып, боттарының санал-бодалдарын база бижиир боор деп бүзүрединис. Бо айтырыгны, шынап-ла, чугаалаашпас, шинтпирлевес болза хоржок. Амыдырал, чеченчилин чугаалаарга, харын негеп келген болгай. Дилений-ле, колданыпла тураргa атка-даа багай ышкажыл.

— Бо айтырыгны кедүрерингe солун база дузалаар боор деп бодап турдум. Силерге, ынчангаш база четтирдим. Кады ажылдаалынар харын.

Автор-биле Седен ХЕРТЕК чугаалашкан.

Айтырыгны сайгарып, чугаалажырынга киржип көрүңер

КӨДЭЭ: ооң чугула айтырыглары

АЛЫЗЫНДА БАРЫП АРАТТАР ЧЕМГЕРЕР

Россия Федерациязының Президентизи болгаш Чазда келир чылын бодун боду хандырып шыдавас бүдүрүлгелерни эде организастаар дугайында чугааны удаа-дараа кылып келгенин билир бис. Чамдык колхоз, совхозтар бажын ажыр өреленген. Артык кезектер, машина-техника садып алыр хамаанчок, ажылчыннарынга шалың акша безин төлеп бээр харыы чок апарган. Ынчангаш арат (тараачын) ажыл-агыйлары, биче бүдүрүлгелер оларны солуп болурунун аргазы бар дээрзин чоокта чаа болуп өткен Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнарның араттарының «Деткимче» ассоциациязының хуралы бадыткаан.

«Деткимче» ассоциациязының дарганы Б. О. Бокаштайның чугаалап турарын ёзугаар алырга, 1991 чылдың чазынында каттыжыышкынга беш ажыл-агый турган, 1992 чылдың январь 1-де арат (тараачын) ажыл-агыйларының саны элээн көвүдээн. Оларга 105 бода, 450 шээр мал турган.

Бо хүннерде каттыжыышкында 298 бода, 1487 шээр мал, 49 чылгы бар бодо турар. Арат ажыл-агыйлары өткен чылдын берге байдалдары турза-даа, кызымаккай чоруун көргүзүп, малдын өлүн хораар чоруун болдурбаан.

Күрүне арат ажыл-агыйларын сайзырадыр дээш, биче эвес акша-хөрөнгүнү ангылап берген. Араттар ол акшаландырышкынны чөп ажыглаар дээш бүгү хемчеглерни алган. Бо хүннерде араттарның холунда дөртен ажыг трактор, чээрби автомашина, ийи комбайн бар боор турар. Ол бүгү техниканы мөөнээр, септээр черни тургузары эргежок чугула апарган.

Арат ажыл-агыйлары 1992-1993 кыштаглаашкын чылында черле быжырымчалыг белеткенгенин демдеглээр апаар. Ак-Туругда Юрий Очур-оолдун, Үттүг-Дытта Виктор Саржат-оолдун, Арыг-Бажының Оймакта Уйнук Кызыл-оолдун, Ийи-Талда Николай Дагбаның кыштагларында байдал таарымчалыг.

Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл районнарының девискээрлериндe бо хүннерде 63 тараачын ажыл-агыйлар санаттынып турар. Ол ажыл-агыйларда 323 өгбүле, хаара туттунган. Бир эвес бидаргай, сандаргай чорукту болдурбайн, чаңгыс аай хөделир болза, кандыг-даа бергелерни ажыл эрте берип болур, биче хемчээлдиг колхоз ышкаш машина техникабиле четчир кылдыр хандырытынган ажыл-агый боор болурунун аргалары бар.

Хуралга бир-ле дугаарында санал берген Ийи-Талда «Бэрык» арат ажыл-агыйының даргазы Николай Дагба машина-балгат-биле хандырылганы эки деп демдеглээн. Ол бо чазын 80 ажыг килограмм дүктү кыргын алгаш, кайнаар-даа саарар чер тыппаан. Хөй-ле өлүг капитал апарган чытпышаан.

— Одар-белчиир, тарылга шөлү-биле бүрүн хандырытынган-даа болза, оон беримчези шоолуг эвес. Ынчалза-даа малым бажы өзүп, кыштаглаашкын чедимчелиг чорун тур. Ам бир-ийи чыл болза, Ийи-Тад школазының интернадын, башкыларын эзт-биле бүрүн хандырыптар арга менде бар— деп, арат дорту-биле чугаалап турар.

Моон алгаш көөрге, алызында барып арат ажыл-агый шинтилелге ажыктыг болуру чугаажок. Кара чаңгыс арат ажыл-агыйы эзт болгаш өске-даа аъш-чем аймаа-биле бүдүн интернатты хандырар деп чүве оюнчук эвес-ле болгай. Ам безин райпо-даа, совхоз-даа хөй-ниити, уруглар албан черлерин аъш-чем-биле хандырып четтикпейн турарының барымдаалары бар.

Дагбаның күдээзи «Ийи-Тал» совхозтан үнгеш, арат ажыл-агыйынга каттыжар дээрге, совхоз оон үлүүн ангылап бербестээш турупкан. Моңгуу биргээр шинтпирлээр үезин келген.

Чаа-Хөл районнуң Аш-Туругда Юрий Очур-оолдуң башталы арат ажыл-агыйы дорт ег-бүледен тургустунган. Чайгы үеде мал чемнериниң белеткелинче кичээнгейни үтлаидырган. Оон түнелинде ажыл-агыйда артыкшылдыг курлавырлар тургустунган.

— Коданыыста садарынга белеткеп алганывыс 60 тонна сиген бар. Сут-Хөл, Өвүр, Эрзин районларда арат ажыл-агыйлыгларга садып болур бис. Ол садарда чүгле малмагаинга ориаар бодалдыг бис —деп, Юрий Монгушович саналынга чугаалаан.

Сөөлгү үеларде оор чер болганда дыка көвүдээн. Республиканың Иштики херектер министерствозунуң организастаазы «Долу» («Град») деп операциязын удаа-дараа чоруларын хуралга санал берген Дагба-даа, Очур-оол-даа дилеп турганнар.

«Саргол» арат ажыл-агыйындан Виктор Дамба чүве чугаалаваш, өткен чайын Саргол аксынга тараа тараваш, купкуруг болганын сагыш ковап дыннаткан. Районда тараачын ажыл-агыйын сайзырадып болгу дег, үүгүш-дүжүүгүр черлер энмежок. Ынчалза-даа ол черлерни совхозтар директорлары араттарга, кандыг-бир арга-биле бербезин кызыдып турары канчап-даа таарышпас дээрзин ол айыткан.

Чаа-Хөлде тараачын Михаил Дугар-Сүрүн өткен чазын 20 гектар сула тараан. Ол сулазын кажаалап, карактап турда-ла, суурнун чурттакчылары хуузунда малын ынаар киирип турган таварылгалар бар. Тараанны саза бөзүп турган малды туткаш, эзлериниг дынадырга, тоовас боор турар. Ол малдарның эзлерин тараачын кижи торгаар эрге чок. Маңаа Чаа-Хөл көдээ Советтиг-даа, район эрге-чагыргаларындаа тодаргай дуза көргүспээнин хомудан чугаалаан.

Ол кызын-кылайын турган өстүрүп алган ногаан сулазындан 60 тонна «Найрал» совхозка дужааган. Ындыг турбуже совхоз арат (тараачын) ажыл-агыйынга деткимче көргүспээн. Комбайн-даа, тараа арыглаар машина-даа чок. Ол хирезинде тараачын кижи бодунун дүжүүн демгиле дуза катнаан совхозунга берип турар. Бо базэ-ла ажыыт чүүл-дур дээрзин айтып турар көску чижек-тир.

Улуг-Хем районнуң Торгалыг суурда ногаажы Анатолий Дамдын бо чылын картофель, ногаа өстүргеш, бергедээнин хуралдың киржикчилериниг бирээ чокка чугаалап берген. «Күш-ажылдың хостуу» совхозтуң картофелин районнуң белеткелдер конторазы килограммда 13 рубльге ап тура, ногаажының өстүрген дүжүүн чүгле 8 рубльге үлүзээп ап турганы кайгамчык. Херек кыында Дамдын техника, кывар-чаар материалдар дээш, дыка хөй чарыгдалды үндүрген. Бир эвес шак ынчаар кызыпкыйын туруп бээр болза, арат (тараачын) ажыл-агыйын сайзырадыры дыка берге-дир дээрзин ол демдеглээн.

Арат (тараачын) ажыл-агыйын улам ынай сайзырадырын, аная боттуг деткимчеин хоойлуга үндезилеп турган көргүзүрин Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш арат, тараачын ажыл-агыйларын деткиир талазыбиле күрүне комитединиң даргазы А. Т. Сотпа, Улуг-Хем район Советинин даргазы Б. С. Седей сүмелеп, хуралдың ажылынга киришкеннер.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.
Улуг-Хем район.

ЭРГИ ХЕПЧЕ КИРГЕН ХЕРЭЭ БАР БЕ?

«О-Шынаа» совхоз тургустунга-ла элээн (ийи он) чылдар эртип, ажыл-агый сайзырал талазы-биле республикага ат-сураа-даа үнүп, багай эвес түнелдериг боор келгенин көрүп билип келдим. Чүге дээрге ажыл-агыйның кайы-даа адырынга харыысалгалыг ажылдарга ажылдап келген мен. Баштайгы дорт директорларывыс ажыл-агый аайы-биле деп-ийин чоруй бардылар.

Чижээ, бир дугаар директоруувус Сундувей М. Я. ам Тес-Хем районнуң чагырыкчызы. Балчый-оол Начын-оол — республиканың уксаажылыг каттыжышкынының начальниги, Эртине Мөнгүн-оол «Ак-Эрик» коллективтиг бүдүрүлгенин удуртукчузу, Тыва Республиканың улус депутады, а Сүрүн-оол Маадыр-оол —Көдээ ажыл-агый министерстводунда база-ла харыысалгалыг ажылда. А оон соонда директорлар ызырымастаан чер бо. Директорлар солушкан дээш хейле ажылчыннарны-даа буруудадып турду-ла.

Ам чеди дугаар директорну көдээ ажыл-агый министрининг дужаалы-биле ажылдадып каан. Чаа директор ажыл-агыйны хуужудулганын база бир хевирге болур коллективтиг ажыл-агый каттыжышкыны кылдыр эде организастаар дээш элээн ажылдарны (тайылбыр, өөредилге) кылган түнелинде, ол ажыл-агыйже шилчикрин совхозтуң бүгү ажылчы чону бадылап, уставын хүлээп алган. Хөй-ле кооперативтер тургустунган. Мал ажылында 6 кооператив бар. Оон мурнунда 3 хойжу, 1 бода мал бригадазы турган. Автопарк, хову-трактор, түдүгүнүн дээш, хөй-ле кооперативтер тургустунган. Ажыл-агыйның кол сорулгазы — ажыы эвээш штаттарны кызырар, хей продукцияны бүдүрүп, орулгалыг ажылдаар. Мен бодап көөрүмге, ындыг эвес-тир. Аная акша алыр шалыныг кижилер харын-даа кызырлыр хамаанчок, көвүдээн. 4 бригадир (мал ажылында) турган болза, ам 6 дарга, 6 мал эмчизи, 6 бухгалтер, кол специалистерден кол зоотехник, кол мал эмчизи, селекционер зоотехник, аптека эргелекчизи дээш, совхозтуң оске-даа адырларында шалыныг ажылдакчылар хевээр, харын-даа немежи берген.

Че харын, ажыл-агыйның балдыры дынзыг, орулгалыг ажылдаан болза, ортумак кол тускай эртемниг ажылдакчылар хей-даа тургай-ла. Бо ажыл-агый бо чылын багай ажылдаан. Бода болгаш шээр маллын өлүн хораар чоруу мурнуку чылдар деннелиден көвүдээн. Машина-техниканың эпилели куду деннелле, мал чеми белеткээр планнаг онаалдазын күүсетээн. Түс-түс кооперативтерниң бот-харычсалгазын кошкаан. Үстүнде четпестерни эдер талазы-биле каттыжышкын (удуртукчузу Б. У. Эрендей) дээштиг хемнег албайн турар. Бот-тускайлан ажылдаар деп приншипбиле —Күүгү кооператив даргаларын бош салыпкан түнелиг бо. Бүгү-түве берге-деп, сандаргай бөйдал тургустунуп өскээрге, ийи-чаңгыс кижилер: «Кооперативтерни дүжүрер» деп дүүрер турар. Ол шын эвес деп бодаар мен. Бүгү чонуң бадылап каан, юридиктиг бот-тускайлан, уставтыг ажыл-агыйны аная дужаал-биле дүжүрер эрге чок. Дүжүрер-даа болза, хоойлу ёзугаар түнелдерни үндүрүп, чүүнүн чылдагааны-биле, кымнарныи буруузу-биле дүжүрерни тодатканы дээре.

Шынап-ла, ийи-чаңгыс удуртукчуларның мунчулуп, мунгаран, дедир эрги хевне чуткуп турарында үндезин бар. Кандыг? Көрүп чоруурга кандыг-даа — ажылчын-даа, малчын-даа, тулугжу-даа, чолаачы-тракторист-даа кижилериниг чүү-даа чүвеге хамаарылгазы чок болган-дыр. Малмаган, эт-хөрөңгиге камналга чок болган. Чүүн-даа болза оорлаар, карак ажыттаар чоруктар көвүдээн. Шынап-ла, ынчан баарга, ийи-чаңгыс удуртукчулар канчаптар деп, Кижи бүрүзү бодазын. О-Шынаанын бүгү мал-магаиы, шимчээр, шимчевес эт-хөрөнгизи, машина-техника, кыштаг-хораа, бажын-балгат— шупту боттарынарныи-дыр ийин. Кижи бүрүзүнүн үлүү бар деп чүве ында-ла болгай. Дыка оорлаан, тоймаглап, самчыглап кааптар болза, үлежир чүве чок калыр. Ынчангаш О-Шынаанын каттыжышкын даргазы Б. У. Эрендей кооперативтерге бот-тускайлап ажылдаар шинээзин берип, кооперативтерниң даргаларыбиле бижыг хамыдаалыг ажылдаары арткан-дыр.

Маадыр-оол ТУЛУШ.
Тес-Хем район.
О-Шынаа суур.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал а также для переадресования издания бланк абонемента с вкладочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво без сокращений в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ — МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Роспечати.

Номчукчунуң бодалы

ЧАГЫДАР КЫЛЫП АЛЗА

Чоокта чаа Улуг-Хем районнуң малчын аалдарынга чоруп чорааш, оларның «Улуг-Хем» деп сеткүүлүн үнүп турарын безин билбезинге элдепсиндим. Ынчангаш «Улуг-Хем» сеткүүлү—номчукчуларга!» деп кыйгырып олур мен. Дейзигүүрлеп бодаарга, чүгле малчыларга-даа эвес, номчукчу бүрүзүнге тыва дылга үнүп турар кара чаңгыс, уран-чечен чогаалдарлыг сеткүүлүвүстү болур-чогуур аргазын тып чедирер, бараалгалыр ужурлуг улус-тур бис ийин.

Бо хүннерде Хову-Аксы суурунуң солун, сеткүүл садып турар борбак садыында «Улуг-Хемнин» сөөлгү, чаа үндүрүлгезин садып алдым. Өртээ 20 рубль. Оон сөөлгү арныдан номчуурумга, өртээн 7 руб. деп каан. Тиражы 10000. Сеткүүл номчукчунуң холунга барык үш катап улуг өртек-биле чедип турар. Рыноктуң тевин-ле ыйнаан. Быражыр апаар.

Тыванда чүс мун номчукчу бар дижин. Ындыг болганда сеткүүлүн тиражын ам-даа көвүдүр болза, номчуң номга негелдезинин ооа чартыкчамдыызын-даа хандырып болур аргазы тургустунар-дыр. Озалаш ховаштарда, аалдарда малчыларга «Улуг-Хемни» сеңиээрини чаңгыс аргазы — ону чагыдылгалыг болдурары. Бо дугайында саналымны эрткен чылын-на солунларга бижип турдум. Түнеп бо хүннерге чедир сурат. Маңаа олур-ла мен. Чагыдылга-биле тарадырга, ол номчукчунуң холунга соруктуг чедер хире, 1993 чыл келди-ле. «Улуг-Хем» сеткүүлү канчап номчукчуларга чедиштир чедирерил?!

Оюн КОРОДА.
Таңды район.

Социал айтыыглар

БАШ УДУР ДЫҢНАТПААН

Декабрь 3-тү Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнү кылып каан. Ол талазыбиле районнарга чүү кылып чорутканы радиога дамчытты. Ол ышкаш Кызылда инвалидтер ниитилелиниң даргазы А. В. Десяткиннии чугаазын-даа дыңнадывыс. Солунда бижип турары-биле алырга, туспус черлерде ниитилелдер эки-ле планнарны кылгаш, ажылдап турар боор чүведир.

Республиканың төвү Кызыл хоорайда инвалидтер ниитилелиниң баштаар чериниң даргазы А. В. Десяткиннии эш-Ч. Юша солунга бижээн материалында мактаан болду. Малзажок декабрь 3-те инвалидтерге ачы-дуза хайдыгазын организастаанында дымча чок үүлдер барын бижекедим.

Ол хүн зат комбинадыңдан зат, колбаса, баар болгаш инек дуюу эккелгеш, хоорайның хавак кырында «Агрофирма» магазинге сатты. Ажылдаар хүнү, дыштанар шагы-даа бижиттинмээн магазин болду.

Бистин өг-бүле нелээн ийиги бөлүктүн инвалидтери бис. Декабрь 3-те кандыг хемчегелер болур ирги дээш манагзыныр номчуурувуска, солуннарга, радио, телевиденнеге баш удур чарлал болбады. Декабрь 3-те инвалидтер ниитилелинге 9 шак үеэинде чеде бээримге, ында элээн каш пенсионерлер олурду. Оларның-биле чугаалажып көөрүмге, ук ниитилелдиң ажылдакчыларын декабрь 2-деле зат комбинадыңдан чиик өртектиг продуктуларны алырын чугаалажып алгаш, өртек төлевирин чыып апкан болду. Бис каш кижи даңзы тургускаш, өртек төлевирин база берип кагдывыс.

Эрте бижиткен кижилер ол «Агрофирма» магазинге эртен эрте-ле келген, хүнзедир оларны-биле кады маналым. Дүштеки чапсар үеэинде улус даштыгаа оочурлаан, чамдык машиналарлыы харын чана берділер. Зат доң-дур дээш мырынай 16 шак чеде бергеиде садыглан эгелээн. Эзлчег, даңзы-даа барымдаалавас, даңзы чанында кадык-шыырак эрлер турупкан, үлүү чүве ийикпе, азы таныш-көрүжү чүве ийикпе, сумкаларын долдургаш, үүнүп чоруп-ла турар болду.

Мен эң сөөлүнде бижиткен кижи алыр нормамдан инек эзди доң дээрге, хой эзлин дилеп тургаш, арай боорда алдым. Хүнзедир олурар санда-даа чок, бут кырынга үзе манаап тургаш, ол ачы-дуланы четтирдивис. Та чүге баш удур телефонная, чарлап дыңнатпаан чүве ийик.

Моон соңгаар инвалидтерге аъш-чем садарын од ниитилел организастап турар чүве болза, ону таптыг чорудуп, кижи бүрүзүнге чедер кыллыр организастаарын күзедим.

Ол ышкаш декабрь 2-де чарлап дыңнатчын алгаш, декабрь 3-те кайы-бир коллективке чыглып алгаш, хурал эрттирип, чедер-четпезивисти, ажыл, амыдыралывысты чугаалашкан болзувусса ажыктыг, өөрүүчүг-даа болур турган ийик. Кыска концерт-даа көргүзүп берген болза кандыг боор.

Аъш-чемни чедер-четпес-даа болза, садарын организастааны эки-дир, ынчалза-даа инвалид кижилерге чоок магазинге саткан болза деп, өскелер-биле бир дөмей ынчаар күзедим. Инвалидтерниң тускай магазини бар-дыр, ацаа чүге ону сатпазаны ол? Ынчангаш моон соңгаар ажылдар чорударда, инвалидтер ниитилелиниң баштаар чери мындыг четпестерни болдурбас боор деп күзедим.

Раиса ТОЛЗАТМАА.
Кызыл хоорай.

СУНДУЙ ДЕП КЫМЫЛ?

Чоокта чаа «Шын» солундан Тыванын улустуң чогаалчызы Салим Сүрүн-ооллуң «Соон хараар, муриун хынаар» деп эгелиг, Тыванын Чогаалчылар эвилелиниң 50 чылынга тураскааткан үүлүн катап-катап номчуп, боданып олурдум.

Тыва Арат Республиканың баштайгы албан-хаакчыт тываларының — чечен чогаалдың эгелекчилериниң аразында Оюн Сундуй акывысты ол адаан болду. Эки кижиниң ады өлбес дижири ол-ла болгай. Мээң «контр» акымны утдайн, сактып, адап үндүрүп келгени дээш, хүндүлүг Салим Сазыговичиге өөрүп четтирдим.

Сөөлгү чылдарда ол Юрий Опаевич Сундуй деп аттыг чүрттан чораан. Амгы хүнерде сактып, бодап олурарымга, дыннаан-билген үүлдерим мындыг: Оюн Сундуй ТАР-ның Эртем Комитединге, радиога, «Шын» солунга ажылдап чораан. Акывыстың кадайы Самбуккай чеңгевис бижик кагар машинага ажылдап, корректорлап-даа чораан. Оларның уруглары— Руслана Улут-Хем районда, Светлана Чадана хоорайда чүрттап чоруур.

Ам бодаарымга, 1938 чылда-ла боор, Сундуй акый Кызылдан Межегейниң Кужур-Будунга «чиик-каралыг» келген. Ол уеде чай чүве. Келирде А. С. Пушкиниң «Капитан уруу» деп номун бистиң аалга берген.

Ам бодаарга 1943 чылдың чайынында Таңды кожуунуң Межегейге Эртине-Булак базынга бистиң аалга Сундуй акый келгени ол. Ынчан-на ТАР-ның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү болгаш, оозун биске көргүзүп турган чүве. Ол-ла ынчан бистиң аалга «Лениниң, Сталиниң тугунуң адаа-биле» деп сеткүүлдү эккелген. Соңуургап номчуп турар бис. Черле ынчаш акывыстың ачызы-биле ол уеде ховар номнарны номчуп турган бис.

Солунга үнген чүүлге немелде тайылбыр

Тыва автономнуг область болу бергенде, Юрий Опаевич Сундуй кинофикацияның начальнигинге, оон соонда ном үндүрер черге ажылдап, солуннарга шүүлүктерин парладып турган, ам ону архивтен тыпкылааш, катап парладып болур хире.

1946 чылда Кызылга школага өөренип келгеш, Сундуй акыйның бажыңына эпти-ле баар мен. Оон бажыңына чогаалчылар С. Пюрбю, М. Идам-Сүрүн, С. Сарыг-оол, Самба-Лүндүп, Б. Хөвеңмей келгеш, шыдыраалаан, шайлаан, чамдыкта шүүлүктер сайгарып чугаалашкай, изиг-изиг маргышкан-даа тургулаар чүве чораан.

Бежен чылдарда ном үндүрер черге редакторлап ажылдап тургаш, ам бодаарга кончуг аныяк, 38-39 харлыг тургаш, Сундуй репрессияга таварышкан, 10 чыл шиитиргген.

Репрессияга таваржып, бажыңнаткаш, ол-ла хевээр кадыы баксыраш, 49 харлыында бот-тывынгыр чогаалчы Сундуй Оюн «кызыл-дустай» берген. Кижиниң салым-чолу ындыг-дыр.

Сактып бижээн
Корода ОЮН.
Хову-Аксында башкы.

БЕРДИНГЕН АЖЫЛЫМ

(Уланчызы. Эгези № 231, 233, 234, 235, 236 «Шында»).

ЧЕРНИҢ ЭЭЗИ КИЖИ БОЛГАНДА

Чер — невис,
Чемгерикчи күжүвүс.

Өвүрүү хая-даштыг, хатшуурганныг, кадыг агаарлыг, ынчангаш тараа, ногаа болгаш картофель культураларын тарып өстүрери берге, харындаа болдунмас дээн сөстерни кижи бо-ла дыңнаар чүве. Херек кырында ол ындыг эвес. Бойдустуң байлаан, оон хемчээл чок беримчезин шын ажыглаан, оон ажыктыг орулганы алыр дизе, чүгле не-черниң ёзулуг ээзи болур ажылышчы холдар болгаш биллдилиг угааннар херек. Колхозка чер ажылының хөгжүлдезинден малдың бажын өстүреринге, оон продуктулуг чоруун бедиреринге чонуң амыдырал байдалын экижидери, орулганы көвудедири кол рольду ойнаар. Ону өөренип көргеш, суггаттыг тараа шөлдерни элбедир соруга-биле Шивилигден бадыр Көк-Сайрыңы болгаш Улаатайның Көк-Тал бугаларын чонуң шеф күжү-биле казып кылган бис. Көк-Сайыр буязының шөлүнге үш чүс га, Улаатайныңа 200 га тараа болгаш мал чеминиң культураларын тарып турган бис.

1955 чылда Чадаанада МТС-тиң трактор бригадазы колхозка ажылдап эгелээн. Бригадири — фронтчу Александр Тенников, трактористери — Иван Сакурин, Николай Кольчин, Моңгуш Мөчекпен олар чүве. Боттарывыстың Чадаана МТС-ниге өөредип алган баштайгы трактористеривис Моңгуш Аржай-оол, Күжүгет Чамыян, Куулар Соспуна, Моңгуш Бичеоол суглар үстүнде эштербиле чаңгыс бригада болуп каттыжып алгаш, ийи эзлчегбиле ажылдап турда, чүү-даа дескешпес турган. Чон оларның ажылдаарын магадап, соңуургап көрүп, хей-аът кирип, улам бедик көдүрлүүшкүн-биле хайныышкыныг ажылдап турганнар.

Черле ынчаш, колхозтуң чер ажылының культуразын бедиреринге, үйгу-чыдын чок шыдамыккай ажылдаарынга, техниканы камныг болгаш бүдүрүкчүлүг ажыглап бедиринге орус эш-өөрлер өөредиглиг үлегер-чижээн көргүзүп, чер ажылындан бедик дүжүттү алырынга бурунгаар базымнарның оруктарын ажытканнар. Ынчан хову бригадириңге Шыдар-Белек Моңгуш ажылдап турган. Ол черле үйгу-чыдын чок кижи, тарылга шөлүн суггарарын ийи эзлчегге организастап, дүнеки болгаш хундуску эзлчегниң ажылының шынарын боду көрүп турган хүлээп алыр. Хову-трактор бригадазынга чүү херек чок дээр боор: үрезин, суг, кывар-чаар материалдар, чиир чем сөөртүлгези дээш. Ынчангаш оон ол уедеги ачы-хавыязын кижи ам-даа утпайн чоруур боор-дур. Кышкы уеде кывар-чаар материалдарны Чадаананың нефть базазындан шанактыг аъттар-биле Ховалыг Кошкар-оол биле Доңгак Калиндуу олар сөөртүп эккеп турганнар.

1954 чылга чедир черни аът-шары андазыны-биле аңдерын, тарааны аът машиназы болгаш хол-биле кезин, шары болгаш аът молотилказы-биле бөстырып келген. 1955 чылдан эгелээн Чадаана МТС-ниң трактор бригадазы ажылдап кирипкениниң ачызында чер ажылының үнүш-дүжүдү дыка бедээн. Ынчан бир гектар кызыл-тастан ортумаа-биле 13 центнер, арбайдан 14, суладан 12 центнер дүжүттү ажаап ап турган. Ол дээрге, үенин-биле алырга, барып-барып Өвүрге аан, улуг чедишкин-дир. Оон мурнунда кажан-даа трактор болгаш комбайн көрбээн кижилер оларның күжүн магадап, ажылдаарын соңуургап, соондан эдерип, аъттыг-даа, шарылыгдаа чортуп чоруур чүве.

Мурнакчы тараажы Ховалыг Кошкар-оол турган:

— Тракторну көөрүмге, адыгхайыракан, харын-даа чаан сагыжымга кирер-дир, мээң бо хоор аъдым ышкаш чеже аът кожарга оон күжүнге денежир ирги? — деп алгырып айтырды.

Бригадир Александр Тенников тура:

— Силериң бо аъдынар дег бежен дөрт аъттарга күжү денежир болдур ийин — дээрге, Кошкар-оол чүгле бажын чайып, аксын аазадып кагды.

Тракторларга болгаш комбайнларга бензин, солярканы, тараа чаштырыкчыларына үрезинин үзүктел чок сөөртүп чедирер талазы-биле Моңгуш Байыр биле Моңгуш Шагдыр-оол шудургу ажылдап турганнар. Ынчан үрезинин чаштырыкчыже урарда, трактор тура дүшпейн ажылдап турда, тергелиг аъттар-биле кожа чортуп чораан кончуг дүрген урар, ол ышкаш, тараа комбайнының бункерлериндеи тараанны шанче сөөртүрде, бичежек хааржактарны тергеге быжыглааш, аъттарлыг сөөртүкчүлер комбайндан уруп аптар турган. Комбайнерлер сөөртүкчүлер бичин-ле саадай бээрге, тараанны хоорзун кырынче төптер боорга, ону ынчалдырбас дээш кедергей кызар чүве. Хоорзун аразынче, черже төпкен тараанны бөлүп, аштаары дыка берге херек. Эки кылбас болза, комбайнерлер акт тургуза бээр болганда, ажылдан турар кижиниң арын-нүүрүнге база багай болур.

Шында тараанны хол-биле долган арыглаар «Веялка» машина-биле база хол-биле салгынга хайып, арыглаарын ийи эзлчегге чорудуп турган. Хундуску эзлчегге колхозчулар, дүнекизинге — активчилер, тудуг бригадазының кежигүннери ажылдаар турду. Дүнеки эзлчегде салгын аайы-биле хол хүүрээ-биле хайып, 50-60 тонна чедир арыглап турган. Ол уеде дүнеки эзлчегге шефтээшкин кончуг-ла нептерецгей турган. Бистиң-биле кады партия обкомунуң болгаш райкомунуң келген сургакчылары үйгу-чыдын чок ажылдап, боттарының үлегер-чижээн көргүзүп турган. Ааа бадыткал кылдыр чаңгыс чижектен сактып көрейн. 1955 чылда бистиң колхозка күсү дүжүт ажаап алыышкынының үезинде партия обкомундан быжыглаан сургакчы Б. К. Будегечиев келген. Ол дүжүт ажаап алыышкынының төнчудүгүне чедир чээрен ажыг хонукта каннар-даа бөрбайн, бистер-биле кады чурттап, үйгу-чыдын чок хөделип, дүнеки эзлчегниң ажылдаарын аъттыг чортуп турган, хондур хынап көрүп, чонуң хей-зъдын көдүрүп, боду хол-биле тудуп ажылдап, хостуг үелер аразында оюн-тоглаа организастап турган. Ол чылын күрүнеге 395 тонна тараанны дужааган бис. Дараазында чылда 465 тонна эки шынарлыг тараа дужаттынган.

Колхозка чүгле тараа культураларын тарып турган эвес, хей болгаш чаңгыс чылдың сигеннери болур люцерна, могар, вика биле суланы холааш чажып, сиданны; кукурузаны, дазылында чемиштиг свекла, турнепсти база тарып турган бис. Оон туржук картофельди 13, ногааны 5 гектарны олуртуп турган. Ногааны колхозка болгаш хуу огородтарга тарыыры эн-не нептерецгей болу берген. Барык-ла суурнуң өреге бүрүзү ногаа, картофельди тарып олуртуп, эвээш-биче-даа болза, витаминиг немелде чемни ажыглап турганнар. Помидорлар безин улуг-улуг борбак кызыл апарган тургулаар чүве. Ол бүгүнү Моолдан-даа, Тываның районнарындан-даа келген төлээлер магадап көрүп, хамык ужур кижиде, оон черни канчаар ажаап билиринде чүве-дир деп чугаалажып турганы — угаан-медерелимде черле уттундурбас кылдыр артып калган.

КӨДҮРЛҮҮШКҮНЧЕ БАЗЫМНАР

1961 чылга чедир колхозчуларның ажыл төлевирин күш-хүнү-биле санажып турган. Ажыл кылып шыдаар колхозчу бүрүзүнге ыяап-ла, ажылдаар күш-хүнүнүң минимуму айда эр улуска 90, хөрээжен улуска 60 турган. Күш-хүү-биле санажырга колхозчулар ай санында хей акша албайн, хүн бүрүде аъш-чем аймаан ап, акшаны авансылап бижидип алыр чүве. Бистиң колхозтуң ол уеде дуржулгазын алырга, чыл төнчүзүнде, колхозчуларның үзе санаашкынында ажылдап алган акшазының бежен хуу хирезинге өг-бүленин чагыгларының аайы-биле каш саныг, кандыг бараанар, хемчээлдериниң аайы-биле кандыг идик-хептер херегил дээрзин бухгалтерия чери санап, түннеп кылгаш, райпоже өртээн шилчидер. Ол түнге бараанларны эккелгеш, даңзы ёзугаар, колхозчулар складтан санажып ап турган. Шак ындыг практика колхозчуларның өг-бүле бюджедин ышын ажыглаарынга ажыктыг деп чүвени херек кырынга көрген, а оон арткан акшазын болгаш күш-хүнүнүң өртээн боттары холга алыр.

1961 чылдың март айда бистиң колхозка Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң бухгалтерия салбырының доозукчулары Ховалыг Маадыр-оол, Куулар Даш-оол, Моңгуш Кертик-оол сугларның келгени-биле чергелештир колхозчуларның күш-ажыл төлевирин акшаже шилчиткен чүве. Олар бистиң колхозтан стипендия ап турган, өөренип алган болгаш техникумнуң дирекциязы-биле баш бурунгаар дугуржулга-биле ажылдап келгениери ол. Ол ышкаш районнуң көдээ ажыл-агый инспекциязының улуг бухгалтери эш Гиниядулин Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун бот-өөредилге-биле дооскаш, бодунуң эки туразыбиле колхоз кежигүнүнге киргеш, улуг бухгалтер болуп ажылдай берген.

Колхозчуларның ажыл төлевирин акша-биле ай санында төлээриниң кол байдалдары мындыг. Бир үүлүнде, колхозтуң үлеттинмес кол хөрөнгизиниң өзүлдези быжыккан, саарылга агар санында акша-хөрөнгизи четчир, күүнге мурнунда өре-ширезн чок, экономика талазы-биле күштелген колхозтарны шилчидип турган. Бо талазы-биле бистиң колхоз республикада баштайгыларның бирээзи болган. Бистиң дуржулгавыс-биле «Торгалыг» колхозу база кирген. Оон даргазынга СЭКП ТК-ның май Пленумунуң доктаалы-биле көдээже үндүрүп турган бежен-муучуларның бирээзи Моңгуш Мирчин ажылдап турган чүве. 1961 чылдың май айда районнуң колхозтарын акша төлевиринче шилчидер талазы-биле семинарны бистиң колхозтуң баазазынга эрттирген.

Ажыл төлевирин акша төлевиринче шилчиткени-биле чергелештир колхозчуларның ниитиниң өнчү-хөрөнгизинге камныг чоруу, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүнүге сонуургалы болгаш идепкейи улам улгадып, чаа мурнакчы аргалар тыптып эгелей берген. Бир-тээ колхоз акша төлевиринче кирген чүве төлээде, колхозчуларның ажыл төлевирин сөөлгү түүнел ' дээш бот-орулга-чарылгалыг ажылдаары негеттинип келген. Бо талазы-биле республиканың көдээ ажылагый эргелелиниң килдис даргазы В. Соколов биле ветеринария эртемнериниң кандидады И. Кызыл-ооллуң турганы хой ажылынга бот-орулга-чарылга дугайында дептержигежи база үнген. Ону удуртулга болдургаш, хойжуларның зооветеринарлыг өөредилгезин хандыр өөренип, көрүп турган, Улаатайның, Хам-Дыттың, Бора-Шайның хойжу бригадаларын продукцияның сөөлгү түүнели дээш ажылдаарынче шилчидерин, техниктиг санаашкынны ажылдап кылыын бодум удуртуп турган мен. Ааа экономист Моңгуш Кертик-оол, бухгалтерлер Ховалыг Маадыр-оол, Куулар Даш-оол идепкейлиг киришкен. Кылдынган санаашкынның бүдүрүлге даалгазын ёзугаар хойжулар продукцияның сөөлгү түүнели дээш ажылдап, магадылалдыг авансыга айда ажыл төлевириниң чеден хуузуи алгаш, чыл төнчүзүнде планын күүсеткеш, арткан үжен хуузун чедир алыр болгаш плайдан ажыр алган продукциязының өртээниң чээрби хуузун база алыр турганнар. Ынчан кээр орта, хойжу бригадаларның кежигүннери эвээш чарыгдалды үндүргеш, хей продукцияны алыры дээш соңуургалы улгадып, кыштагларының аар-саар септелгезин бригада кежигүнери көжериниң мурнунда кылын кааптар, хой кыргылдазынга еске кижилер кириштирбейн, чүгле боттары кыргып чаңчыга берген.

Ол ышкаш хойну чуурун болгаш күскү уеде тарып боозадырын база боттары чорудуп, транспорт ажылынга аът, шанак, тергелерни ажыглап, мал чеминиң белеткелин бригаданың кежигүннери боттары демнежин алгаш кылыр. Колхозтан, ырак-узак черлерден тудуг материалдары, мал чемнери сөөртүү-биле база улус аарыг-аржыкка таваржы бергеиде дүрген дуза чедирериби-биле бир ГАЗ-61 автомашинаны доктаамал быжыглап турган бис.

Колхоз күш-ажылдың төлевирин акшаже шилчиткени-биле холбаштыр акша орулгазын янзы-бүрү адырлардан кирип алыр дээш колхоз рынокун шын ажыглап, Хандагайты суурга тускай ларек садыгны ажылдадып турган. Ааа аажы, быштак, чөкпек, соктаан далган, тараа, сүт, сметана, эт, ногаа, картошка болгаш оон-даа еске артыкшылдыг продуктуларны садыглан турган бис. Ларектуң садыгжызынга Сандаймаа Доңгак ажылдап, айда үш мундан эвээш эвес орулганы кирип турган. Ол кирген акша колхозтуң бүгү техниказынга хергелеттинер кывар-чаар материалдарны садып алырынга чайлыг четчип турган чүве. Чарыгдалдарны эвээжедир, орулганы көвудедири-биле чамдык кол ажылдарны шеф күжү-биле кылыры кончуг нептерецгей болу берген. Хандагайты болгаш Солчур школаларының оттулар ыяжын чыллыны чонуң шеф күжү-биле кылып, оон акшазын орулга кылдыр кирип ап турган (ол уеде хөмүр оттулар деп чүве бар эвес). Бир онзагай ажыл— аңнаашкын. Сезон үезинде колхозтан 7-7 кижи составтыг диинчилер звеносун аъткарып үндүрүп турганывыс болур. Диинчилериң ап чоруур хүнезинин колхоз бүрүнү-биле четтир кыллыр белеткен бээр: сувай бени соккаш үлештирер, соктаан далган, тараа, өреме, курут, аржы, саржат, чөкпек, шай, дус... Олар чээрби ажыг хонук диинизээш, кижи бүрүзү ийи үс ажыдан эвээш эвес, диинтизи-биле сес звено бир сезонда он бир мундан хей орулганы кирилтер чүве.

Он чыл школазының тудуун, шынап-ла, чарлаттынган шалыны айнын иштинде дооскан. Ааа бүгү чон болгаш башкылар коллективи өөрүп четтиргенин илерткеннер. Школа тудуунга хүн бүрү 250-300 хире кижи ажылдап турганнар. Өзүп олурар салгалдарга бир улуг өөрүшкү, уттундурбас болуушкун — чаа, делгем болгаш чырык школа ажыттынган.

Александр ШААЛЫ.
(Уланчылыг).

ПАЙЛИНГЕ БАРЫП ЧОРААН

Коргуш чок журналист Яцек Палкевич баштаан итали-орус-вьетнам каттышкан экспедиция бо чылдың ноябрь 25-те Вьетнамче утландыр чорупкан. Экспедиция киржикчилериниң транспорту — азырал чааннар. Аян-чорукчу журналист Я. Палкевич моон мурнунда «Кызыгаарлар даштында», «Далайның сөөлгү чурттакчылары», «Далайга шыдажып чурттаарының школазы», «Сибирь тоолу» деп номнарны бижээн. Ам Чөөн чүк улустарының амыдыралының дугайында чаа ном бижир бодаллыг. Ынчангаш «кызыл кхмерлер» деп дерзин Пол Поттуң чепсектиг дээрбечилериниң кол турлаа — Пайлинге коргар чүвези чок журналист чажыды-биле барып чораан. Оон очериги «Труд» солундан (1992 чылдың декабрь 1-де үнген) допчулап парладывыс.

Хаамааты дайыны үргүлчүлеп турар болгаш кызыл кхмерлериң контролюнда Камбоджаның девискээринче чажыды-биле аян-чоруум — мээң амыдыралымда эн-не айыылдыг шургуушкуннарының бирээзи. Ук девискээрге даштыкы кижилериниң, ылаңгыя журналистериниң келири шыңгыы хоруглуг болганда, чажыды-биле ынаар барганым ол...

Камбоджада дерзин бөлүглежиишкиниң кол согугжу күжү — кызыл кхмерлериң Пайлинде штаб-квартиразынга чеде бердим. Дээрбечи болгаш маосчи Пол Поттуң удуртулгазы-биле кызыл кхмерлер 1975-1979 чылларда Камбоджага ханныг үүлдегиглерни кылын, ол чурттуң бүдүн чартык миллион чурттакчыларын, оларның аразында чаштарны, кырганнарны, херээженнерни коншлагерьлерге кырып каапкан. Камбоджаның дөрт чурттакчы бүрүзүнүң бирээзи-ле ол чылларда аңаа өлүрткен.

Тайланд-биле кызыгаарны дургаар Камбоджаның бүгү девискээриниң он хуузу кызыл кхмерлериң контролюнуң (чагыргазының) адаанда турун турар. Кайгамчык чараш болгаш хей казар байлактарлыг Пайлинде дендиг чараш өөнүг, бедик үнелиг рубин деп бүдүмелди, өскелаа хозар минералдарны арбыны-биле черден казып тып, оларны улуг өртекке чедирип, кызыл кхмерлериң хартаачылары даштыкыдан хей боочепсекти садып ап келген.

Эрткен күзүн Парижке ат салдынган дугуржулгаларга дүүштүр Каттышкан Нациялар Организациязының аккөк борттуг хайгааракчылары Пайлинде туруп турар. Ынчалзажок Пайлиниң ээлери — кызыл кхмерлер КНО-нуң хайгааракчыларын көнгүс тоовас чүве чорду. Хайгааракчылар баштай турган чериниң өскээр көжер дээнде, чөпшээрел дилээр: кызыл кхмерлериң хартаачылары чөпшээрелди эки тура четсе бээр, бак хөөнүүгде — хайгааракчыларны сывырып чорудуптар.

...Чаъстаашкын чаа аяскан. Дунаргайы аажок: агаар тынышка чедишпес: изиин чүү дээр! Тус черниң чурттакчылары мени сонуургал-биле көрүп, арай бичин хүлүмзүрүүр-даа — ол хүлүмзүргүнүң артында илден-не өскелээшкинин эскердим. Оларны-биле чугаалажыры, таныжары дыка берге — ында үүлүг тус черниң дылының кырынга чугаалажып турар. Таиландыдан чажыды-биле эккелген баразинарны безин садып турар базар хериминиң иштинде сери адаанга келдим. Ап чораан пивомну ол чер чурттуг бир кижиге бээрин ораалдаштым. Мээн фотоаппараттарымны ол соңуургап көрду.

Оон адын Лок Пек дээр. Арны хүрен-кара — хүнге додуккан боор, арай кырлаң хаайлыг, бажының дүгү кедергей кара, кылаңайнып турар. Хары дөртен, а үжен-даа болуп магатчок. Лок меня билип каан: аңаа эки чаннаарымга, харылаар бодаан, бажыңынче чалай берди. Оон хоорай бар, ону рубиниер найысылады деп адай берген, а ында садып турар үнелиг даштарныңы, ылаңгыя рубиниң дөрттүн үш кезиин Пайлин шахталарындан эккеп дүжаап турган. Ам-даа ындыг.

Суурнуң бодун көрүп, оон чурттакчыларының амыдыралы-биле таныжып эгеледим. Пальма деп ыяштар (ол ыяштарның чулуундан янзы-бүрү үс аймаан, ылаңгыя маргарин кылыр үстү алыр) бүрүлериниң холегезинде, ол бүрүлер-биле серизни дуглаан казанактың чанында солдаттар тур. Бажыңга кире бердим, ында бөлүк шериг оолдар бар болду. Чамдыктары көзер ойнап орлар, өскелери боо-моңгузун чүлгүп, арыглап турлар. Казанакта кедергей хей боочепсек: кыдат ракетницалар, орус «калашниковтар» (автоматтар), кыдат бүдүрүлгениң АК-47 деп боолары, гранатометтар, хааржактарда снарядтар болгаш оон-даа өске. Ол бүгү боо-чепсекти чурукка тырттырып эгеледим. Көзер ойнап олурган шериг оолдарның бирээзи тура халаап, менде келди. Чүрээм шимирт диди, оорганы куду дерим төктүп бадып тур, ынчалзажок чурукка боо-чепсекти тыртыраарын уламчылап-ла турдум ийин...

Камбоджаның девискээринге өлүрүкчү үүлгедиглерни кылыр, аны-дуңма өлүржүр, үргедекчи, хоозуралыкчы, хан төгүүшкүнүүг хамааты дайының уламчылаар дугайында дерзин шинтпирлери чогумна аңаа, кызыл кхмерлериң штавыныга хүлээп ап турар чүве-дир ийин оң. Кызыл кхмерлери тергиин дээн солдаттар деп санап турар. «Чүге дээрге олар кедергей араатанзыг болгаш кадыг-дошкун кижилер-дир» деп, чаазак шериглериниң бир командири мени чугаалаан кижи. Оларның үзел-бодалын чүгле өлүрериниге чаңыктырган болгаш шыңгыы сагылга-чурумга чагыргкан. Шыргай черге тулчуушкуннар үезинде оларга шыдажыр болгаш денежир шериглер чок дижир. Кызыл кхмерлериң саны 24 муң кижи. Оларны кезек-кезек бөлүк кылдыр Камбоджаның бүгү девискээринче нептередипкен. Кол турлагларындан халдаашкыннарны кылырын олар уламчылап, чаазак шериглериниге, эрге-чагырга төлээлекчилериниге, харын бөдүүн чонга удур безин өлүрүкчү үүлгедиглерни сөөлгү уеде улам-на калбартып, Камбоджаның чаазак шериглериниң болгаш чонуң аразынга өжөзинежилгени өөскүдерин ораалдажып турар. Кызыл кхмерлер-биле сүлчээлежирин, оларга демнежирин күзевээн бүгү кижилерни олар кам-хайыра чокка узуткан, бажыңнарын өрттедип турарын караам-биле көрдүм.

Каттышкан Нациялар Организациязының хайгааралы болгаш деткимчези-биле Камбоджа чаңгыс аай девискээрлиг күрүне кылдыр катап каттыжар ужурлуг. Ол чуртта амгы байдал-биле холбаштыр КНО-нуң төлээлекчилери сеткил дүвүрээшкинин илергейлеп турар. КНО-нуң Айыл чок чорук чөвүлели бо чылдың июльда тускай шинтпир хүлээп алгаш, Кызыл кхмерлерге дузаламчы көргүзерин соксаткан. Чыдагааны: чуртту тайбың каттыштырарына олар моондактап, өлүрүкчү, дээрбечи үүлгедиглерни, чаазак шериглериниче халдаашкыннарны үргүлчүлеп турар. Кызыл кхмерлериң амгы уеде кол удуртукчузу Кьен Сам Пан КНО-нуң ол шинтпириниге хамаарыштыр көңгүс ундараваан: Пайлиниң шахталары идик-хеп, аъш-чемден эгелээш, амгы үениң эң-не чаа дайынчы боо-чепсээнге чедир эргежок чугула бүгү чүүлдерни аңаа болгаш оон шериниге тып берип турар.

Суурдан ырак эвесте самолеттар кээп хонар болгаш ужуп үнер шөл бар. Шак оортан Таиланд чедир чоруп болур. Таиландының девискээринде Банпакард чедир чүгле 30 километр. А оортан далай эринде Трат суур чедир автомашина-биле ийи шак хире чоруур. Бодунуң чонунуң бүдүн чартык миллион кижилерни узуткан каапкан дерзин дайзын 67 харлыг Пол Пот бодунуң өг-бүлези-биле ында чурттап олурар. Кызыл кхмерлериң бүгү шерини ол амгы уеде бодунуң бүрүн контролюнуң адаанда тудуп турар.

Камбоджаның ол булуңу— эвээш чурттакчылыг ораңдыр. Даглыг болгаш курраг агаарлыг куржаг. Ында оруктар эвээш, а хемнер оон-даа эвээш. Кол хоорайы — Баттамбанг. Найысылалдан аңаа чедир 90 километр. Ынчалзажок ол хоорайдан үнген кижи чүгле дөртен беш километр чоруп. Тренг хоорайга чедип болур. Оон ынай чоруп болбас: чаазак шериглериниң оруун моондактаар сорулга-биле кызыл кхмерлер ында бүгү оруктарны, көвүруглерни, кежиглерни миналан каапкан: мал-маган, харын кижилер безин миналар частыышкынларына таваржып, амытынындан чарлып турар. Хей муң миналар ында кедеп чыдар!

...Ийе, көзер ойнаарын соксаткаш, менээ чедип келген солдат автомат деп боозун адарыга белен кылдыр менче шыгаан алган тур ийин оң. Оон каржы үнүн болгаш чидиг карактарын ёзугаар бодаарымга, менден документ негеп турар ышкаш. Баар черинин уун автомады-биле айытпышаан, мени сүрүп алгаш чоруур деп баады. КНО-нуң ак-көк борттуг шериглери эскерер ирги бе деэш, оларже кезек көргуледим. Кайда боор, олар көңгүс тоовады. Ынчалзажок ол херечилер көрүп турда, меня тудуп хорудааны чүгээр ирги бе' деп бодаа сагыжымга кирип келди.

Мени казармага сүрүп экелди. Оон крыша-серизи өске бажыннардан бичин бедик ышкаш. Ында солдаттарның хөйүн үүү дээр! Мени бир өрээлге олуртуп кагды. Чаңгыс стол болгаш эстек буттарлыг сандайлар бар. Кызыл кхмерлер кижилерни хилинчектеп турган шаажылалдың коргунчуг чепсек-херектелдери хенертен сагыжымга кирип келди: Камбоджаның найысылалы Пномпень хоорайның музейинге ол чииртим үүлдерни көрген мен. Дерзин хилинчектээриниң аргазы-биле кызыл кхмерлер даштыкы кижилерни, чижээ, Австралияның, Францияның, АКШ-тың хамаатыларын шаажылап турганы сагыжымга база кирип турду.

Чажыргаш чоор мен: коргарым аажок. Мени канчаар хилинчектээрлер ирги? Кортканымны намдадырын, байдалды сарыылдыг ёзу-биле боттуг сайгарып көөрүн ораалдаштым. Делегей эргезиниң норма-чижектерин сактып олурдум — олар бо удаада, мындыг байдалда меңээ көңгүс дуза болбас. Лаос-биле кызыгаарга кызыл кхмерлериң тудуп алганы ийи орус инженерниң салым-чолу мээң сагыжымдан базаа иравады: оларның бирээзи хоругдалга өлген, өскезин — чүгле кежи биле сөөгү арткан кижини салып чорудупканнар.

Шак ындыг дүлгээзиниг болгаш коргунчуг бодалдарга алыскан болганымда, чанымга офицер чедип келгенин безин эскербээн болдум. Чөөн чүк кижизиниң даштындан көөрге, аңаа ышкаш шырайының артында чүү чүвениң чаштының турарын билип алыры — шуут боддунмас деп кеззэде чугаалап чораан мен. А мээң мурнумда чүү кижиниң туруп турарын билип алыр аргам чок болду. Ол — дерзин өлүрүкчү азы болуушкуннарга амыдыралының үезинде мен ышкаш таваржып чораан аңаа кижи ирги бе? Бир эвес ындыг бергелерге ол таваржып чораан болза, меня бичин кээрген көөр магатчок!

Демги офицер байысаалганы эгелей берди. Француз дыл кырынга ол илдик чок чугаалаар болду. Мээң паспортумну хынап көрду. Кандыг сорулга-биле чажыт байдалдыг келгенимни айтырды.

Оон айтырыгларынга дорт болгаш тодаргай харылаарын ораалдаштым. Коргуш олурарымны оон эскербезин дыка кызээн мен. Байысаалганы ол үр үргүлчүлээн. База бир офицер аңаа каш-даа катап кээп, байысаалганы үзе кирип турду. Үнелиг даштар дугайын ол офицер чугаалааш, Таиландының садыгжыларының аразында таныштарым бар, чогун айтырды. «Бээр чажыды-биле кирип келген кижилерни шыңгыы шаажылап турарывысты дыннаваан силер бе?» деп, офицер айтыргаш, аажок тадыладыр каттырды оң. Хенертен паспортумну мээң караамга чедирип келгеш, Кыдатче баарын чөпшээрээн бижимелди салаазыбиле айытты.

Амырай-ла бердим: ол чөпшээрел ажыглаттынмаан чүве болгай, ынчангаш Кыдат-биле дыка эки харылзаалыг кижи мен деп чугааладым. Чүге дээрге Кыдат чазаа хей чылдар дургузунда кызыл кхмерлерни деткип келгенин билир мен...

Оон сөөлүнде элээн каш шак болганда, орустарның бир вертолеттуга олурупкаш, тыныжым ажыг берген: оон ужудукчузу меня Пномпень хоорайның аэропортунга чедирип каар. Рубин казып ап турар шахталарны чурукка соңга өттүр тырттыраарын ораалдашкан мен. Ужудукчу агаарже кедергей дүрген, ракетабиле дөмей көдүрлүп үндү. Агаарже 1300 метр көдүрлү бергенивисте, вертолеттуң ужудукчузу мынча дээн: «Бо черден агаар

Уран чүүл — чоннуу

АЯЛГАГА ХӨӨН ХЕРЕК

Кызылдың 4 дугаар профтехучилищезинин бажыында тыва национал хөгжүм талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязының ажылдап турарын Тыва Республикада билир-ле кижилер билир боор.

Ол бичии, амдыызында чонга билдинмес, эртем-шинчилел албан черинің тыва хөгжүм уран чүүлүнүң келир үеже сайзыралынга кайы хире салдарлыг боон болурун аңаа хамаарылгалыг чамдык эштерниң (Культура министерствозунун ажылдакчылары) амдаа сонуургап, өөренип көрбээни элдептиг. Оон удуртукчузу-конструктор болгаш мастер, национал хөгжүм хереклерниң талазы-биле инженер-педагог, эртем шинчилекчизи Балдан Чимитович Гомбоев боду ыңкаш тускай эртемниглер-биле-даа эвес, чүгле бодунун өөреникчилери тыва ооллар, кыстар-биле ажылдап, амгы чаа ыры-хөгжүм сайзыралынын негелдезинге дүүшкен тыва хөгжүм хереклерни кылырын өөренип, шинчилеп, оларны бүдүрүп турар. Ол чер 1986 чылда тургустуганының соонда, бир чыл болганда, баштайгы кылын үндүргени хөгжүм хереклерниң көрүлдези Кызылдың башкы институдунун концерт залынга болганын бодум көрген мен. Ынчангы тыва хөгжүм хереклерниңден тургустунган баштайгы оркестрниң оюнун башкылардаа, студентилер-даа аажок улуг бедик көдүрүлүшкүн, магадаашкын-биле хүлээп ап, харын-даа бир студент ооллун сцена кырынче үне бергеш, караанын чажы өөрүшкүден, сеткил-сагыш хөлзээшкининден бүлдеңейнин турала, тыва национал хевин кедип алган, күүседикчилер — хөгжүмчү кыстарга мөгейип, чылыг сөстерни сөглеп турганын утпаан мен. Оон мурнунда тыва хөгжүм хереклери ховар, оюу кылыр-даа, ойнаар-даа кижилер эвээш турган. Ынчан, биче-буурай улустарның национал культуразынче онза кичээнгей салдынмайн турган үеде, бистің бурят өөнүүвүс Гомбоевтың акыдуна тыва улустун национал культуразын сонуургап, олче чаа базым дилеп эгелээнин канчаар-даа аажок дилим чорук деп санаар мен. Ынчангы «Дамырак» чечен чогаал катыжышкынының кичээлинге Игорь Иргиттің «...Бистин хөгжүм талазы-биле специалистеривистиг-даа чөгенчиглерни, шагдан тура түүү бодап чоржуктар ирги, а бо Тывага чоокта чаа келген Балдан Чимитович дораан-на бутаның мыйызындан сегирип алганы ол-дур» дээнин аажок-ла деткип орган мен.

Ынчан-на тургустунган национал хөгжүм херексели кылыр чер аажок-ла деткимчеин ап, сайзырап тур боор деп үргүлчү бодап чордум. Мырынай чоокта чаа, Тыва Республиканың улус өөредилге министринин тудуг талазы-биле оралакчызы Виктор Юрьевич Петров-биле тыва национал хөгжүм талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязының ажылы-биле таныжып чеде бердивис. Кызылдың дөрт дугаар профессионал-техниктиг училищезинин бажыныын ийнги каъдында бир бичежек өрээлде он бир аныяк оол чазанып ажылдаан турлар. Ыяш-даа чонуп турар кижи бар, хырбалап, будун турарлары-даа бар. Келир үеде хөгжүм херексели кылыр мергежилдиг болур ооллар ол. Бир-ле дугаарында каракка илдигер чүве —өрээлдің дыкпыжы. Ооллар бот-боттарынга шаптыкташпас дээш пат-ла өөгеп төткен хевирлиг. Балдан Чимитовичнин айтырарывыска, оң талакы ханада эжиктиве айыттылар.

Кире бээривиске, база-ла бичежек өрээлде сес сургуул оол, кыс игилдерде ойнаан олурлар. Балдан Чимитович бирде бирээзи-биле ойнап, бирде бирээзинге чедип, бирле чүве айыткан, ана кулак уюк чүве болду. Бистің кирип келгенивисти-даа эскербедилер. Оон Балдан Чимитовичиге чеде бергеш, келген хөрээвисти чугаалаарывыска, ол дораан-на бодуп-даа, өөреникчилерин-даа, өрээл иштибиле-даа таныштырып эгеледи. Пат өөренип калган хевирлиг, чугаа чоруп турда-ла хөгжүмчүлер ойнап-ла орлар, а Балдан Чимитович оларнындаа херекке албас, өрээлдің бир талазында чыскаай аскан, чоокта чаа кылдынган хөгжүм хереклерни-биле бисти таныштырып көргүстү. Ынчалдыг даваш-шимээнге чанчыкпаан кижи дыннап чадап мырынай пат болдум. Бичии болганда ол бичии өрээлдің, оларның кичээл эрттирер класты болганын билип кааш кайгай бердивис. Таанда ынчалдыг бичии өрээлге барып-барып хөгжүм кичээли эрттирери канчап-даа болдунмас, даваш-шимээнге бот-боттарынга шаптыктажырындан эрткеш, өөреникчилерниң кадынга-даа хоралыг болгу дег. Ол дугайында Балдан Чимитовичиге чугаалаарывыска, сургуулдарга-даа, аная-даа чогумчалыг ажылдаар арга тургузун бээрин үстүү хамаарышкан черлерден (Улус өөредилге, Культура министерстволарындан) дилеп шаг болганын чугаалады. Амдыызында кандыг-даа түүнел чок, ынчаар борастанып турлар болду. А чанывыска турган улус өөредилге министриниң артында-ла тудуг талазы-биле оралакчызы Виктор Юрьевич болгай, бо талазы-биле үүнү бодап турарын айтырдым. Амгы бо рынок экономиказынче шилчишкин үеэинде улус өөредилгези кандыг-бир бүдүрүлге системазы эвес болганы-биле чүгле көрдүүгеи акша-хөренги шаа-биле ажылдар кылырдан башка, баш удур көрдүүмээн таварылгаларда бот-баш миннип шыдаваын, бо айтырыгны кандыг-бир дугуржулгабиле ийикпе, азы Чазактың киржилгези-биле шиитпирлеп болурун чугаалады.

Оон Балдан Чимитович бистери ыяш чазап, хаарылгалаар белеткел цегинге аппарды. Оон өрээлги база-ла бижиг-ле ийикпе, азы хүлээп ап, ажылдадырын аайын тыпкас ийикпе, азы хүлээп-даа алгаш, кылдыгар чүүл азы материал тып бербейн, ажыл чок тудуп турун бээр болган. Балдан Чимитовичиниң доозукчузу Андрей Карашпай, бир эвес кандыг-даа ажыл-агый черлеринге, ылаңгыя школаларга бичии-ле деткимче көргүзүптер болза, оларның ажылы чонга-даа, хамаарышкан школазынгаа хөлчок ажыктыг болурун чугаалады. Олар үүгле хөгжүм хереклерни кылыр эвес, тыва хөгжүм ойнаарын башкылап, ол хамаанчок, аптара, үлгүүрге дээш, үүү-даа чаазал шыдаарлар болду. Бээ бир доозукчу Андриан Соян (амгы үеде ол-ла 4 дугаар профессионал-техниктиг училищеде мастерская эргелекчизи) моон мурнунда бодунун кады доосканы өөрү-биле (беш кижи) Кызылда улусчу ус-тывыш ажыл-агый черинге ажылдап турганнар. Оларны артында ол ажыл-агый чери боттары чалап алган, тыва национал хөгжүм хереклери кылыр кылдыр дугуржуп алганнар. Херек кырында материал чогундан бир айда ооллар 50 ыяш орун чазап, угулзалап, сиилбип, лактап бүдүргеннер. Беш кижиден бир кижээ-ле он орун онаашкан. Шалыны кандыг болганыа дээрге— кижи бүрүзүнче 1000 рубль. А садыгларга оларның чазаан орунларының бирээзин-не 11000 акшага саткан. Шалыцын өстүрүп бээрин ыяш болбаазырадыр цехтің даргазы Т. В. Шойдуровадан дилээрге, кандыг-даа түүнел чок болган. Дараазында айда материал шуут чогундан ажылаттынмас, октапкан ыяш кескиндилери чыып турган, 50 шкатулка сиилбип чазаанар. Шалың база-ла кижи бүрүзүнче 1000 рубль болган. Ол хире акша амгы үеде бир айда чемпенирнге-даа чедашпес. Ооллар тараар ужурга таварышкан.

Аныяк ус-шеверлерниң кол мергежили хөгжүм херексели чазап кылыр болганда, оларбиле ол темага эгээн чугааны кылдым. Амгы үеде тыва хөгжүм хереклерин ийи кол мергежилге ооруп четтирдивис. Моон мурнунда солунче черле чүве биживейн чораан кижи мен. Бо удаада инвалид кижилерниң сагыш-сеткилинге өөрүүчүг болган үүлдү демдеглеп биживес аргам чок болду.

Кызылдың № 4 профтехучилищезинин бажыында тыва национал хөгжүм хереклериниң талазы-биле эртем-шинчилел лабораториязы ажылдап турар. Оон ажылынга деткимче, дуза эргежок чугула.

Декабрь 3— Бүгү-делегейнин инвалидтер хүнү. Бо хүнү бистің Эрзин суурга Культура бажыңынга онзагай, байырланчыг байдалга эрттирген. Инвалидтерниң ачыдуза марафонунга суурнун чону, коллективтер бо берге үеде хире-шаа-биле акша-төгериин дузаламчы кылдыр сөңнээн.

Оон соонда бот-тывынгыр артистер боттарының оюн-концертин бараалгаттылар. Ол үеде райпо баштаар чери инвалидтерге чиик өртектиг аъш-чемнерни садарын организастаан.

Инвалидтер ниитилелиинин даргалары, район чагыргазының удуртукчулары берге байдалдыг, ажылдаабайн турар инвалидтерге 100-100 рубльди болгаш ховар аъш-чем аймаан халаска берген.

Мен база инвалид дунмалыг мен. Ол дузаны ап четтирдивис. Ынчангаш бо берге үеде кээргенчиг инвалид кижилерге ачы-буянны көргүзүп, оларның хүнүн бедик деннелге организастаан эрттиргени дээш Эрзин суурнуң инвалидтер ниитилелиинин даргазы Майя Кыргысовна Чывыралга, дузалакчызы Долума Кыргысовна Хертекке, район чагыргазының удуртукчуларынга, культура ажылдакчыларынга, райпо баштаар черинге өөрүп четтиргенивисти илередип, оларның ажыл-ижинге чедишкиннери, аас-кежикти, кадыкшылды өг-бүлеңистің мурнундан күзеп тур бис.

Урана ДАДЫЙ.

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ ДЫННАДЫП ТУР

БОЛДУРБААНЫН КАНЧАП БИЛИР

Ноябрь айда болгаш декабрь өөзинде Кызыл хоорайга арагалаашкынга удур шалыпчы ай чарлаттынган. Ону ИХМ болгаш хоорайның иштики херектер килдизи чорудуп турар.

Ноябрь 28-те 20 үүлгедиг болган. Оон иштинде 6 үптээшкин. «Азас» магазинниң сейвинлен акша оорлаан М-ни дораан тудуп алган. Ол кежээ паркка Эрги-Барлык чүрттүг 17 харлыг оол назы четпес Э-ниң кроссовкаларын болгаш шутрия кежи бөргүн уштун аппарган.

Университетская кудумчуузунда бажыңга чөпшээрел чокка үш боо, 12 ок болгаш дугаары чок ажы бижек шыгжаттынып чыткан. Милиция ол ок-чемзекти үеэинде хавырып алгаш, кем-херек болдубаанын канчап билир...

Декабрь 2-де өлүмнүг оруктранспорт болуушкуну болган. Калинин болгаш Суворов кудумчуларының белдиринге «ГАЗ-53» болгаш «ВАЗ-21061» үскүлешкен түннелинде «ВАЗ-кы» чорааан уруг өлген, а 24 харлыг И. бажында кемдээшкиннг эмнелгеже кирген.

Ол хүн общежитиелерни база хынаан. Хлеб заводунун общежитиези хирлиг-чуттуг, соок болган. 27 болгаш 33 дугаар өрээлдерге турган эзирик кижилер хыналда бригадазыбиле каржы чугаалажып, бак сөглеп турганнар.

Подвалдарны хынаарга, аңаа чамдык элээдилер чыглып, арага ижип турар болган. Оларны өй-шаанда эскербээн болза, арагалап алгаш, чокшуп болур турганын кым билир.

Ол ышкаш наркотиктиг бүдүмелдер тыртып турган тут-турган аныяктар база бар.

Хоорайның эзириктер сергедир черинче хүнүн-не 20-30 кижи кирип турар. Оларның чартык кезии районнардан келген болур.

Кудумчуларга патрульдаашкын үеэинде назы четпес ооллар, уруглар чурум үрээни дээш туттуруп аар. Оларның чамдызы районнардан хоорай кезип келген элээдилер болуп турар.

ИХМ-ниң парлалга бөлүү.

КИОСКИЛЕРЖЕ ХАЛДААШКЫННАР

ИВАНОВО. Область төвүнүн кол кудумчузунда кооператорлар киоскилериниң өрттени бээри сөлгү үеде бо-ла болур апарган.

«Оон чылдагааны кооператорларның уттуучалында, кичээнгей, харыысалга чогунда эвес, а рэкетирлерниң халдаашкынарында —деп, областың иштики херектер эргелелиниң оперативтиг истелге бюрозунун начальниги А. Маслов «Крим-престин» корреспондентизинге дыннаткан. — Корум-чурум камгалаар органнарның медээзи-биле алырга. хоорайда амгы үеде кем-херек үүлгедиглилериниң 30 хире организастаттынган бөлүктери хөделип турар. Оларның үштүн бир кезии туттурган, Сөөлгү үеде, ылаңгыя рэкетирлериң («балдыры шыырак» хевирлиг кижилерден акша-хөренги негээр, хунаар үптекчилер) хеделишкиннери азжок идепкейжээн. Олар хоорайны болгаш областың районнарын аразында үлежип алган, ында боттарының «чурумун» тургузуп турарлар».

Шак ындыг бир үптекчи бөлүктү чоокта чаа областың иштики херектер эргелелиниң, Россияның Айыл чок чорук министерствозунун ажылдакчылары тудуп хоругдаан. Окбоо-биле коргудуп турган, үптекчилер кооператорлардан дыка хөй акша-хөренгини хунаап ап турганнар.

Чаагай сеткилдің марафоннары

ӨӨРҮП ЧЕТТИРДИВИС

Моон мурнунда солунче черле чүве биживейн чораан кижи мен. Бо удаада инвалид кижилериниң сагыш-сеткилинге өөрүүчүг болган үүлдү демдеглеп биживес аргам чок болду.

Декабрь 3— Бүгү-делегейнин инвалидтер хүнү. Бо хүнү бистің Эрзин суурга Культура бажыңынга онзагай, байырланчыг байдалга эрттирген. Инвалидтериин ачыдуза марафонунга суурнун

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРЖИЛГЕ

Үе-шагның нарыдап бергедээни-биле ажыл, амыдыралда эки чүве база чок болган. Эмнедирги, өөренирги безин канчап баар ийик, өртектүнеге-ле үзер боор. Кижилерге ууттунмас-ла апарган чүве. Реформаның эки түннел бээрин баш буруцгаар бодаары берге, кижи назыны чеде-ле бээр боор. Кижи бүрүзү ам одун долгандыр бодаар, алыс сагыжда каш борбак акшазында, хүнде чиптер хлевинде. Оон өске чүнүн-даа херээ чок апарган.

Назы дөгүп, үезин чүрттап эрткен кижилерге ыдыг-ла ыйнаан, келир салгалдың салым-чолу кандыг болуру билдинмес. Ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес, бар аргаларны ажыглап, хире-шаа-биле хөделгени дээре. Школа, уруглар албан черлериниң объектилерин тудар хамаанчок, чаңгыс өг-бүле чүрттаар борбак бажын безин туттунмас апарган. Школаларының материалдыг баазазы куду деңнелге кээп, өөреникчи кижиниң билиг-мергежил чедип ап турарының шынары навызаан. Ынчанмайн канчаар, Мөген-Бүренниң 450 өөреникчизи аңгы-аңгы чавыт бажыңнарда артында-ла өөлчеглиг өөренип турда, 1200 өөреникчи Мугур-Аксы школазының чүгле 420 олуттарынга сымарлажып, 3 өөлчегге өөренип турда, кандыг билигни, кижизидилгени чедип алыр боор. Үе-шаанда район төвүнге ийи, Мөген-Бүренге бир школа түттунган турар төлевиледдерни кылып, акша-төгериннин бажы ковайып орда, үстүү черлерден ара соксадын каапкан.

Шынап-ла, өөреникчилериин өөренирине, башкыларның ажылдаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунмаан. Школаның амыдыралынга деткимче дөмек болур чадавас дээш, башкылар коллективи, ада-иелер бот-идепкейин көдүрүп, Мугур-Аксы школазынга «Чаагай сеткилдин марафонун» эрттиреринде дугурушкан. Оны эрттиреринге Каргы көдээ Советинин, оон чагыргазының киржилгези улуг болган.

Шак бо буянныг эгелээшкинин Каргы суурнун бүгү чону, күш-ажылчы коллективтер бүрүн деткээн.

Эртер хүнге чедир, баштайгы чыыштарны «Малчын» коллективтиг ажыл-агый каттыжышкынының бүгү малчын бригадаларынга эрттиргеи. Бригаданың малчыннары школада өөренип турар уругдарының өөредилге, эртем-билиг чедип алырынга бичии-даа болза, дуза, деткимче болзун дээш мал-маганын, акша-төгериин салган. Ол ышкаш чамдык күш-ажылчы коллективтер боттарының хураларынга бо талазы-биле база чугаалашкан.

Хүн-даа келген. Культура бажының чон шыгырт долган. Бо хүнге турасказткан эки шынарлыг концертти школаның башкылары, өөреникчилери белеткеп, чонга бараалгаткан. Школаның материал баазазынга, башкыларынга уругдарының эки өөренип, кижизидилге чедип алырынга бичии-даа бол дуза кадар дээш ада-не, күш-ажылчы коллективтер идепкейлиг киришкен. «Малчын» коллективтиг ажыл-агый каттыжышкыны, районнун өөредилге ниитилели, районнун улус өөредилге килдизи, школа коллективи, уруглар садиктери, тус-тус ада-иелер идепкейлиг киржип, хөй-хөй салышкыннарын киргген. Ниитизиннле 34 күш-ажылчы коллектив, 61 өг-бүле каттынган 106 мун 154 рубльди школаның № 5714 агар санынче шилчиткен болган 62 бөш улуг-биче малды берген. Оон иштинде «Малчын» 20 баш хойну, хураганны, 5 өшкүнү, 2 инекти, 10 муц рубльди, хереглекчилер ниитилели — 13 муц 300 рубльди, бир иртти, школа коллективи — 10.700 рубльди салган. Агар санга шилчилге, мал-маганың салышкыны уламчылап турар.

Марафонга киржип, хөй-хөй салышкыннарны киргий, деткимче, дузаны көргүскени дээш марафонун бүгү киржикчилериинге өөреникчилер, башкылар улуу-биле өөрүп четтиргеин илергейлээннер.

Моон мурнунда улус өөредилге килдизи Мугур-Аксы школазынга бир кодан хойну садып берген, оон кырынга база хөй мал немешкеи. Дериг-хереклерни, септелгете хереглээр материалдарны садып алырының курлавыры тургустунун турар, ынчалза-даа ол бүгү школаның амыдыралын шиитпирлеп шыдавас. Кажан-бир шагда каа хевириниң школазы туттуна бээр дээрзинге бүзүрел бар. Улус өөредилгезинче, чаш ажы-төлдүн келир үезинче кичээнгейин мөөнеп, тодаргай хемчеглерни албас болза, ує орайтай бээр, алзырбас, чүгүрүүнче кире берип болур.

Маспый-оол ОНДАР.
Монгун-Тайга район.

Шөрүттүнген Хүнүңер — Биле!

Бистин аңа-иевис Бичеймаа Салчаковна биле Достан-оол Аптыыдаевич Хомушкулар удавас 50 харлаанын демдеглеп эрттирерлер. Олар Бай-Тайга районнун Шуй суурда чурттап чоруурлар.

Аваавыс — «Шуй» совхозтун кассири, ачавыс — ажыл-агый-ның дуржулгалыг чолаачыларының бирээзи. Олар төрээн совхозунга ур чылдарда ажылдап, чонунун хүндүткелин чаалап алганнар.

Ада-иевиске келир байырлалын таварыштыр узун назынны, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти күзеливис!

УРУГЛАРЫ, КЕНЭЭТТЕРИ, КУДЭЭЛЕРИ; УРУГЛАРЫНЫҢ УРУГЛАРЫ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

ХООЧУНГА ТУРАСКААТКАН КЕЖЭЭ

Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылчызы Василий Санмаевич Тамдын-ооллуң 70 харлаанынга расказаткан байырлыг кежээ Тоора-Хем суурнун Культура бажыңынга декабрь 18-те 16 болгаш 18 шактарда болур. Тожу район чагыргазы, культура килдизи чарлап тур.

ВАЛЮТАГА АГАР САНДАН АЖЫДЫП АЛЫҢАР

Ваучерни садын ап, валюта акшаны орнап, хуу кижилерге валюта агар саннарын 5 хуулуг кылдыр ажыдып турар. Тайылбыр алыры-биле 3-62-26 телефонну кайы-даа үеде ажыглап болур.

КЕЖЭЭЖЕ ЧАЛАЛГА

Улусчу чогаадылга төвү 1992 чылдың декабрь 12-де 15 шактА Күрүнеки Чөөн Сибирь культура институдунун доозукчуларының кежээзинче институттун доозукчуларын, өске-даа номчукчуларны чалап тур.

Кежээнин программазында:

Концерт.

Доозукчулар балы.

Буфет база ажылдаар. Кежээже кирер билеттің өртээ — 20 рубль. Коллективтиг чагыгларны база хүлээп ап турар. Тайылбыр алыр телефонвар: 3-41-42, 3-46-49.

Бүгүдени кежээже чаладывыс!

САДЫП АЛЫҢАР

Организация 45 рубль өртектиг фильтр чок сигареталарны, килограммда-ла 60 рубль өртектиг бирги болгаш дээди сорттун даланын мөөнү-биле болгаш коллективтерге садып туур.

Организацияның телефоннары: 3-44-61, 3-61-05.

ЫТ ЧИТКЕН.

Биче пудель уксаалыг ийи харлыг Лаймa дээр ыт читкен. Төрүүр четкен ыт, төрүпкен-даа чалавас. Ону тыпкан кижини биске эгидин бээрин диледнвис. Шанналлыг болдур ийин.

Оон дугайында Лопсанчап кудумчузукун 13 дугаар бажыныын 114 квартиразынга дыннадыр, 2-41-19 телефонче доллап болур.

«Шын» солунну дамчыштыр

Ноябрь 23-те улуг качыгдалга таваржып, ынак аваавыс Тевек Айыжыевна Монгуштан чарылдывыс. Аваавыс үр болгаш аараш, Кызыл эмнелгезинин онкология салбырынга эмнедип чыдырда эмчилер Татьяна Ивановна Резных, Валерий Самбылдаевич, Сайын Сергеевич база эмчи-сестралары бар-ла арга-күжүн салып, эвилен-ээлдээ-биле эмнеп турдулар. А Чадаана эмнедгезинге Мерген Ховалыгович, Александр Алдын-Херелович, Макар Делгерович база эмчи сестралары эвилен-ээлдек, сагыш човакгыры-биле аваавыска дузалажып турдулар.

Аваавыстың амы-тыны дээш

* * *

Бистің ынак оглувус, дунмавыс Болат Самбаевич Самдан кара сагыштыг өлүрүкчүнүн холундан бодунун чаш назынында бистен чарлып чоруткаы-биле бистин ажыгшужүүвүсү денге үеежип, келген төрелдериске, эш-өөрүүске, республиканын статистика эргелелинге, Эрзинин район чагыргазының, септелгетудуг участогунун коллективтеринге, оглувустун классының башкызынга, чаңгыс классчыларынга өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

САМДАННАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ.

* * *

Бистің ынак дунмавыс, оглувус Аким Хүрен-оолович Монгуш ноябрь 8-те Барнаул хоорайның индустрия-педагогика техникумунун сөөлгү курузунга өөренип турган, озал-ондакка таварышкан мөчээн. Бистің бо кажыдалывыска дузалажып, качыгдалды денге үлешкен Барнаул хоорайда өөренип турар тыва студентилерге, Сүт-Хөл район чагыргазынга, Сүт-Хөлдүн КМК коллективинге, септелгетехниктиг бүдүрүлге коллективинге, райпо даргазынга, төрелдериске улуу-биле өөрүп четтиргенивисти илереттивис.

АВАЗЫНДАН, ТӨРЕЛДЕРИНДЕН.

КИНО

ДЕКАБРЬ 11-ДЕ

«НАҢЫРАЛ»: «Полночная жара» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20; «Видеозал»: «Подземные толчки» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Калошн счастья» 9.00, 10.30; «Столкновение» 12.00 «Болотный стрит или средство против секса» 14.00, 15.40, 17.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Взрывная бригада. Взрывная бригада против нинзя» (2 серия,ыг) 14.00, 17.00 шактарда.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Соведи болгаш Кызыл хоорайның чагыргазы улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединин даргазы Виктор Хомушкуевич Кара-ооллуң ачазы, күш-ажылдың хоочуну

Хомушку Аракчаевич КАРА-ООЛДУҢ

мөчээни-биле холбаштыр аңаа болгаш оон өг-бүлезинге, төрелдерине, чоок кижилерине ханы кажыдалды илергелеп тур.

Бот-догуиаан Тываның улусчу намының Политика чөвүлели Политчөвүлелдин даргазының оралакчызы

Бинн-оол Монгушевич СЕДЕН-ХУУРАКТЫН

хөөртен мөчээни-биле холбаштыр мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, чоок кижилерине болгаш эш-өөрүүге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай. Красноармейская 100. Индекс 667000.

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк» № 363505»

ТҮРГҮЗҮКЧҮЛАРЫ Тыва Республиканың Дээди Соведи болгаш Чазаа. «Шын» солунуун редакция коллективи.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь). А. С. Дембирель (кол редакторнун оралакчызы). В. М. Сат. К. К. Сат (кол редакторнун оралакчызы). Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчызы — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери ниитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажылдагый — 3-41-16; культура болгаш улус өөредилгези—3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; очулга — 3-34-39; — 3-34-93; чаваа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; чидаруукчулер — 2-27-41; солун келбейн барганда—2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чаңында парлалганын, медээлерин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары, санаары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун Программазы Кызыл, Шевченко болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27010. Индекс 54240. Чагыг № 239.